

Εανθίπη Κοτζαγεώργη - Ζυμάρη

Η ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΕΘΝΙΚΑ
ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ,
1888-1934. ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΩΝ ΑΠΟΓΡΑΦΩΝ
ΚΑΙ Ο ΕΛΕΓΧΟΣ ΑΞΙΟΠΙΣΤΙΑΣ ΤΟΥΣ

Εισαγωγικά: Οι αφορμές, τα κίνητρα, οι επιφυλάξεις, οι στόχοι

Η ελληνική βιβλιογραφία, όση υπάρχει, για τους Έλληνες της Βουλγαρίας, ασχολήθηκε αρκετά με το ζήτημα της πληθυσμιακής τους δύναμης σε απόλυτο μέγεθος και συνήθως ανεξάρτητα από τον αντίστοιχο αριθμό άλλων κοινοτήτων ή μειονοτικών ομάδων, τον αριθμό της κυρίαρχης εθνικής ομάδας του κράτους και το συνολικό πληθυσμό της Βουλγαρίας. Η αναφορά σε αριθμητικά δεδομένα, δεδομένα που σπανίως προέρχονται από επίσημες πηγές και παρουσιάζουν μεταξύ τους μεγάλη απόκλιση, γινόταν με κύριο στόχο την παρουσίαση της αυταπόδεικτης «αριθμητικής δύναμης του ελληνικού πληθυσμού»· η δύναμη αυτή φαινόταν να λειτουργεί κατά κάποιο τρόπο ως το «μαγικό» επιχείρημα για την επικύρωση του δυναμισμού των Ελλήνων σε όλους σχεδόν τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας (οικονομικό, πολιτιστικό κλπ.)¹.

1. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι ο αριθμός των Ελλήνων της Βουλγαρίας σε διαφορετικούς συγγραφείς ποικίλλει από 80.000 μέχρι 250.000. Τον πρώτο, ο οποίος είναι και ο πιο αντιπροσωπευτικός, αναφέρει ο Άθως Ρωμάνος (διατέλεσε Διπλωματικός πράκτορας στη Σόφια και Υπουργός Εξωτερικών) στο βιβλίο του *Persécutions des Grecs en Bulgarie*, Athènes 1906, 4. Τον τελευταίο παραδόξως αναφέρει το πιο πρόσφατο δημοσίευμα, το οποίο σημειώνει ότι 110.000 Έλληνες εγκατέλειψαν τη Βουλγαρία μετά το ανθελληνικό κίνημα του 1906· ο υπερβολικός αριθμός των 250.000 μάλιστα αφορά κατά τη συγγραφέα του βιβλίου *Ελληνο-βουλγαρικές Μειονότητες. Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφάφ, 1924-1925*, Θεσσαλονίκη 1986, Α. Τούντα-Φεργάδη, μόνο τους Έλληνες που εκδιώχθηκαν ή έφυγαν από τη Βουλγαρία κατά το διάστημα 1906-1924 (βλ. σ. 28, σημ. 23 του βιβλίου). Για 230.000 Έλληνες μιλά και ο Χ. Νάλτσας, *Ανατολική Ρωμυλία. Η κατάληψις αυτής υπό των Βουλγάρων και ο ναυτικός αποκλεισμός της Ελλάδος, 1885-1886*, Θεσσαλονίκη 1963, 261. 150-200.000 ήταν οι Έλληνες της Βουλγαρίας κατά τον Θ. Μαυρομμάτη, «Οι Έλληνες στη σύγχρονη Βουλγαρία (1878-1908)», *Αρχείον του Θρακικού Γλωσσικού και Λαογραφικού Θησαυρού* 32 (1966), 136, ενώ 150.000 τους θεωρεί και η Association Patriotique des Thraces à Athènes, *Persécution des Grecs en Bulgarie et en Roumélie Orientale*, Athènes 1906, 4. Να σημειώσουμε ότι πιο ψύχραμο εμφανίζεται και το Οικουμενικό Πατριαρχείο, όταν στην κρίσιμη φάση του 1906 στα υπομνήματα καταγγελίας για τα γεγονότα αναφέρει 100.000 περίπου Έλληνες (βλ. Patriarcat Ocuménique, *Memorandums adressés aux*

Σε κάθε περίπτωση πάντως τα αριθμητικά δεδομένα που υπάρχουν διάσπαρτα σε διάφορες μελέτες είναι ταυτόχρονα αποσπασματικά όσον αφορά το χρόνο και κάποτε τον τόπο και γενικευτικά όσον αφορά την τάση τόσο να στρογγυλοποιούν τους αριθμούς όσο και να καλύπτουν ένα τεράστιο χρονικό διάστημα με τον ίδιο απόλυτο αριθμό, αντιμετωπίζοντας σκόπιμα ή μη τον πληθυσμό σαν ένα παθητικό ακίνητο σύνολο. Τα μόνα αξιοποιήσιμα αριθμητικά δεδομένα στα οποία μπορεί να βασιστεί κανείς δίνονται συχνά από έκτακτες αναφορές των Ελλήνων προξένων, επιθεωρητών εκπαίδευσης, δασκάλων κ.ά. και αυτά όμως χαρακτηρίζονται επίσης από στασιμότητα και αποσπασματικότητα².

Η διαπίστωση αυτή και η προσπάθεια για μία όσο το δυνατόν μεγαλύτερη προσέγγιση της αλήθειας οδήγησε στην αναζήτηση, μελέτη και επεξεργασία των στοιχείων για τον ελληνικό πληθυσμό της Βουλγαρίας, τα οποία παρέχουν οι επίσημες απογραφές του βουλγαρικού κράτους από το έτος ίδρυσής του (1879) μέχρι και το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*. Το χρονικό όριο τέλους υπαγορεύτηκε από το γεγονός, α) ότι κατά τη διάρκεια του πολέμου και συγκεκριμένα το 1942, οι Έλληνες της Βουλγαρίας απώλεσαν με νόμο του βουλγαρικού κράτους την ελληνική ιθαγένεια και την ελληνική υπηκοότητα και δεν εμφανίζονται πλέον ως Έλληνες στις μετέπειτα απογραφές³. β) ότι ως Έλληνες εμφανίζονται στις μεταπολεμικές απογραφές της Βουλγαρίας οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες που κατέφυγαν εκεί μετά το τέλος του ελληνικού εμφυλίου πολέμου (1949) και δεν έχουν από ιστορική και δημογραφική άποψη κανένα κοινό με τους γηγενείς κατοίκους των παραδοσιακών ελληνικών κοινοτήτων της Βουλγαρίας.

représentants des grandes puissances à Constantinople et autres documents relatifs aux récents événements de Bulgarie et de Roumélie Orientale, Constantinople 1906, 10). Τον αριθμό του Πατριαρχείου αποδέχεται και ο γνώστης της περιοχής Κ. Μ. Αποστολίδης, «Ο Ελληνισμός της Διασποράς. Παροικία Βουλγαρίας», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Ι΄, 733, για την περίοδο πριν από το 1906. Τέλος, ένας υπολογισμός που γίνεται από ανώνυμο –καλό γνώστη όμως της περιοχής, όπως φαίνεται– στο περιοδικό *Ελληνισμός* 11 (1908), «Η προ των καταστροφών δύναμις του Ελληνισμού εν Αν. Ρωμυλία», 373-384, ανεβάζει μόνο τους Έλληνες της Ανατολικής Ρωμυλίας (χωρίς αυτούς της Βόρειας Βουλγαρίας) σε 94-97.000 (βλ. Παράρτημα, πίνακας 10).

2. Βλ. χαρακτηριστικά τους πίνακες που έχουν συνταχθεί για το Παράρτημα.

*Βασική πηγή για το άρθρο: *Obști rezultati ot prebrojavane na naselenieto v knjažestvo Bălgarija na ... 1881, 1885, 1888, 1893, 1900, 1905, 1910, 1920, 1926, 1934*, Sofija 1884, 1888, 1890, 1897, 1906, 1911, 1923, 1926, 1931, 1938. Τα στοιχεία των απογραφών, που ήδη είχα στην κατοχή μου, με προέτρεψε να χρησιμοποιήσω για τη σύνταξη του άρθρου αυτού ο φίλος και συνάδελφος Γ. Καζαμίας.

3. Για το βουλγαρικό νόμο περί υπηκοότητας (Ιούνιος 1942) βλ. Εφημ. της Βουλγαρικής Κυβερνήσεως, αρ. 124, 10 Ιουνίου 1942, 17. Ο νόμος προέβλεπε ότι όλοι οι Γιουγκοσλάβοι και Έλληνες υπήκοοι μη βουλγαρικής καταγωγής, οι οποίοι κατοικούσαν μόνιμα στη Βουλγαρία, έπρεπε ή να αποποιηθούν την υπηκοότητά τους και να αποκτήσουν τη βουλγαρική ή εντός συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος να εγκαταλείψουν τη χώρα.

Η επιλογή των βουλγαρικών απογραφών υπαγορεύθηκε από τις ακόλουθες παραμέτρους⁴:

— Οι απογραφές αυτές καθαυτές παρέχουν –τουλάχιστον από το 1888 και εξής– ουσιαστικό πλούτο και ποικιλία πληροφοριών και επομένως διαμορφώνουν ένα πλατύ πεδίο έρευνας.

— Αποτελούν έγγραφα επίσημα του βουλγαρικού κράτους, σχεδιασμένα, οργανωμένα και επεξεργασμένα συστηματικά από ειδική κρατική υπηρεσία και ειδικές επιτροπές σε ένα καθορισμένο γεωγραφικό χώρο με υπαρκτό το θεσμό του σύγχρονου κράτους, γεγονός που παρέχει ένα μεγάλο –αν και όχι απόλυτο– ποσοστό ασφάλειας ως προς την ακρίβεια των παρεχόμενων πληροφοριών.

— Εξασφαλίζουν μία διαχρονική συνέχεια των δεδομένων και επομένως τη δυνατότητα να ειδωθεί και εξεταστεί ο πληθυσμός ως δυναμικό στοιχείο και να μελετηθεί η κίνηση και οι μεταβολές των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του που διαμορφώνουν και τη φυσιογνωμία του. Η συχνότητα διενέργειας των βουλγαρικών απογραφών δεν χαρακτηρίζεται, βέβαια, από απόλυτη περιοδικότητα και κυμαίνεται από 5 μέχρι 10 χρόνια (οι απογραφές που εξετάζονται διενεργήθηκαν ανά 5, 6, 7, 8 και 10 χρόνια)· ωστόσο, το είδος της ανάγνωσης που έγινε στις βουλγαρικές απογραφές, καθώς και τα συμπεράσματα που προέκυψαν δεν αφορούν τόσο στοιχεία καθαρά δημογραφικά που απαιτούν μία απόλυτη περιοδικότητα, όπως ο δείκτης θνησιμότητας, τέλεσης γάμων ή γονιμότητας, αλλά φαινόμενα κατεξοχήν ιστορικά στην εθνική, κοινωνική και πολιτική τους διάσταση.

— Παράλληλα, οι βουλγαρικές απογραφές προσμετρούν στα θετικά τους ότι διενεργήθηκαν σε χρονική περίοδο τέτοια που εξασφαλίζει στο ελάχιστο τη σαφή διατύπωση της εθνικής ιδιαιτερότητας των ομάδων της Βαλκανικής⁵.

4. Το θεωρητικό υπόβαθρο σχετικά με τη δημογραφία, τυπική και ιστορική, έδωσαν στη συνάκτρια τα παρακάτω άρθρα και βιβλία: Θ. Κόνιαρης, *Δημογραφία*, Θεσσαλονίκη, χ.χ. Π. Καραδήμας, *Δημογραφία*, Πειραιάς, χ.χ. Γιολάντα Τριανταφυλλίδου-Baladié, «Έρευνα γύρω από τις απογραφές περιουσιών μετά θάνατον», *Τετράδια εργασίας* 7, 45-55, Αθήνα 1984. Louis Chevalier, «Towards a history of population», στο *Population in History. Essays in Historical Demography*, Ed. D. V. Glass-D. E. C. Eversley, 1965. D. E. C. Eversley, «Population, Economy and Society», *op. cit.*

5. Εξαιρεση κατά την εξεταζόμενη περίοδο αποτελεί για τη Βουλγαρία και τους ελληνόγλωσσους ή ελληνόφωνους κατοίκους της η περίπτωση των Σαρακατσάνων και των Γκαγκαούζων, οι οποίοι στις βουλγαρικές απογραφές αντιμετωπίζονται —όταν εμφανίζονται— σαν μεικτές εθνογλωσσικές ομάδες, προσαρτημένοι οι πρώτοι στους Έλληνες και οι δεύτεροι στους Τάταρους με κριτήριο και στις δύο περιπτώσεις τη γλώσσα· να σημειωθεί επίσης ότι οι δύο αυτές ομάδες είχαν, τουλάχιστον κατά την περίοδο αυτή, μία ρευστή –Γκαγκαούζοι– ή αδήλωτη με τη σύγχρονη έννοια του όρου –Σαρακατσάνοι– εθνική συνείδηση, ενώ αντίθετα οι τελευταίοι είχαν μία ισχυρή συνείδηση ομάδας-φυλής. Το άρθρο αυτό αφορά κατεξοχήν τους αστικά εγκατεστημένους Έλληνες και περιφερειακά τους αστικά εγκατεστημένους Σαρακατσάνους και τους ελληνόφωνους Γκαγκαούζους.

Κατά τη μελέτη των βουλγαρικών απογραφών που αφορούν τον ελληνογενή ή ελληνόγλωσσο πληθυσμό του κράτους λήφθηκαν εξαρχής υπόψη αρκείτοί περιοριστικοί παράγοντες: αυτοί απορρέουν κυρίως από το γεγονός ότι είναι αμφισβητήσιμο πολλές φορές το κατά πόσον οι απογραφές είναι αντιπροσωπευτικές για ό,τι αφορά γενικά την κοινωνία που παρουσιάζουν. Όπως πολύ σωστά παρατηρεί ο D. E. C. Eversley, «Given the purposes of census-taking...we know that governments were seldom interested in the numbers of the people for purely scientific reasons. This...affects the reliability of the census...» (Eversley, 37).

Με δεδομένη την οξεία εθνική αντιπαράθεση Ελλήνων και Βουλγάρων κατά τη διάρκεια όλης της εξεταζόμενης χρονικής περιόδου υπάρχει μεγάλη πιθανότητα συστηματικής συνειδητής παραποίησης των στοιχείων των απογραφομένων προσώπων εκ μέρους των απογραφών ή της ειδικής στατιστικής υπηρεσίας που τα επεξεργάστηκε και αυτό για καθαρά πολιτικούς λόγους που εξυπηρετούσαν την κρατική πολιτική αφομοίωσης των μειονοτήτων στη Βουλγαρία και τη μείωση στο ελάχιστο της πιθανότητας για την έγερση διεκδικήσεων από τη γειτονική Ελλάδα με αφορμή την παρουσία ελληνικής μειονότητας στο έδαφος της Βουλγαρίας.

Δεν αποκλείεται βέβαια και η πιθανότητα συνειδητής παραποίησης ή απόκρυψης των στοιχείων εκ μέρους των απογραφομένων προσώπων για προσωπικούς ή κοινωνικούς λόγους (συναισθηματικά και άλλα σύνδρομα μειονοτικής ομάδας). Είναι χαρακτηριστικό ότι στα τρία μοναδικά χωριά με ελληνική κοινότητα στο νομό Χασκόβου (Κόζλουνκ, Κόζλουτζα και Ουρούμκιοϊ), μέσα σε τρία χρόνια (1885-1888) οι Έλληνες, πιεσμένοι από το συντριπτικό βουλγαρικό περίγυρο του νομού, παύουν να απογράφονται ως Έλληνες και εμφανίζονται ως ορθόδοξοι σε αντιπαράθεση με τους υπόλοιπους Τούρκους κατοίκους των χωριών αυτών:

Χωριό	1885	1888
Κόζλουνκ	425 Έλληνες	4 Έλληνες
Κόζλουτζα	627 Έλληνες	651 Ορθόδοξοι
Ουρούμκιοϊ	522 Έλληνες	605 Ορθόδοξοι ⁶

Πολλοί πάλι απογραφόμενοι ενδέχεται να απέκρυπταν την εθνική τους καταγωγή και για λόγους κοινωνικούς και οικονομικούς· για παράδειγμα, μη

6. Τα στοιχεία από τον αντικειμενικό Τσέχο ιστορικό K. Jireček και το έργο του *Knjažestvo Bŕlgarija*, Sofija 1899, 133.

απόκρυψη της ελληνικής εθνικής ταυτότητας μπορεί να ισοδυναμούσε με αδυναμία παρακολούθησης μαθημάτων σε ανώτατες σχολές ή επαγγελματικής σταδιοδρομίας στο στρατό και τις δημόσιες υπηρεσίες του κράτους (βλ. παρακάτω στην ανάλυση της διαφοράς μεταξύ ελληνοφώνων και ελληνογενών).

Επίσης, υπάρχει πάντοτε η πιθανότητα λαθών που εξαρτώνται από τον τρόπο σχεδιασμού, οργάνωσης και διενέργειας των απογραφών, ιδιαίτερα σε μία τόσο πρώιμη περίοδο και κατά την «παιδική» ουσιαστικά ηλικία του βουλγαρικού κράτους. Τα λάθη αυτά δεν είναι εύκολο να διαπιστωθούν, καθώς στις περισσότερες από τις απογραφές δεν προηγείται ούτε το στατιστικό δελτίο ούτε σημείωμα για τη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε τόσο κατά το σχεδιασμό του δελτίου όσο και κατά τη διενέργεια της απογραφής. Έτσι, υπάρχει μεγάλη πιθανότητα να έχουν γίνει λάθη καλύψεως (ορισμένα στοιχεία παραλείφθηκαν στην καταγραφή ή διαφεύγουν επειδή η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε είχε μειονεκτήματα), απαντήσεων και καταγραφής (που οφείλονται τόσο στον ερωτώμενο όσο και στον απογραφέα), επεξεργασίας και υπολογισμού (που έγιναν μετά την κωδικοποίηση). Ένα παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι ορισμένες απογραφές παραλείπουν εντελώς το στοιχείο της εθνικότητας και βασίζονται αποκλειστικά στο στοιχείο της γλώσσας.

Να συμπεριλάβουμε στις επιφυλάξεις επίσης και το εξής: κατά την εξεταζόμενη περίοδο παρατηρήθηκαν αρκετές και ίσως ριζικές αλλαγές τόσο στα εξωτερικά όρια της χώρας (1913, 1919), αλλά και στο εσωτερικό της Βουλγαρίας (αλλαγές στα όρια νομών και επαρχιών –προσθήκες επαρχιών από τον ένα νομό στον άλλο–, συμπτύξεις επαρχιών ή δημιουργία καινούριων). Οι αλλαγές αυτές αφορούν και τους τρεις νομούς του βουλγαρικού κράτους, όπου ήταν συγκεντρωμένος ο ελληνικός πληθυσμός —Φιλιππουπόλεως/Πλόβντιφ, Βάρνας, Πύργου/Μπουργκάς— και οφείλονταν και σε εσωτερικές διοικητικές μεταβολές, αλλά και σε αλλαγή των εξωτερικών ορίων της Βουλγαρίας: Ο νομός Πύργου/Μπουργκάς υπέστη τρεις εσωτερικές διοικητικές μεταβολές κατά την εξεταζόμενη περίοδο, η μία τουλάχιστον από τις οποίες συνέπεσε και με μεταβολή των εξωτερικών ορίων της Βουλγαρίας, το 1913 (λήξη Βαλκανικών Πολέμων-Συνθήκη Βουκουρεστίου) και διεύρυνση κατά πολύ του συγκεκριμένου νομού. Αντίθετα, την ίδια περίοδο και εξαιτίας της ίδιας συνθήκης, ο νομός Βάρνας σμικρύνθηκε σημαντικά, λόγω της προσάρτησης των περισσότερων εδαφών του στη Ρουμανία (επαρχίες Μπαλτζίκ, Ντόμπριτς, Κουρτ Μπουνάφ), ενώ το 1934 έπαυσε ακόμη και να υφίσταται ως νομός. Και ο νομός Φιλιππουπόλεως/Πλόβντιφ υπέστη αρκετές μεταβολές, κυρίως εσωτερικές διοικητικές, οι οποίες οδήγησαν σε σταδιακή αύξηση των επαρχιών του, που περιέλαβαν και νεοαποκτημένες για τη Βουλγαρία

περιοχές μετά το 1913⁷.

Τέλος, στην ανάλυση των δεδομένων λάβαμε σοβαρά υπόψη ότι για να μπορέσει κανείς να ερμηνεύσει τις απότομες μεταβολές που παρατηρούνται σε κάποιες απογραφές και γενικότερα να δώσει ζωή στους αριθμούς και να τους εγκεντρίσει στην ανθρώπινη πραγματικότητα πρέπει οπωσδήποτε να έχει υπόψη του όλα τα ιστορικά γεγονότα που επηρέασαν τους Έλληνες της Βουλγαρίας και δημιούργησαν γι' αυτούς εξαιρετικά δύσκολες πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, οι οποίες με τη σειρά τους προκάλεσαν τη λεγόμενη παρωθητική μετανάστευση (impelled migration)⁸.

Στόχος της μελέτης και της συγγραφής του άρθρου αυτού δεν ήταν μόνο η απόδοση των αποτελεσμάτων μίας ευθύγραμμης ανάγνωσης των αριθμητικών δεδομένων που σημειώνονται στις βουλγαρικές απογραφές: για παράδειγμα, η ανοδική ή καθοδική πορεία του απόλυτου αριθμού των Ελλήνων κατοίκων του κράτους. Οι βουλγαρικές απογραφές, στις οποίες κάναμε πολλαπλές οριζόντιες και κάθετες αναγνώσεις, πάρθηκαν σαν βάση για να σχηματίσουμε ουσιαστικά την εθνική φυσιογνωμία ενός μειονοτικού πληθυσμού σε ένα νεοσύστατο εθνικό κράτος με σαφείς τάσεις για ομογενοποίηση των υπηκόων του, τις συνέπειες των οποίων (τάσεων) αποπειραθήκαμε επίσης να ανιχνεύσουμε στα δεδομένα των απογραφών αυτών. Το αντικείμενό μας είναι επομένως σύνθετο: μας ενδιαφέρουν όχι μόνο θέματα που απασχολούν την τυπική δημογραφία, όπως το μέγεθος, η διασπορά και η αλλαγή του πληθυσμού, αλλά και θέματα της ευρύτερης δημογραφίας, και συγκεκριμένα τα εθνικά χαρακτηριστικά της υπό εξέταση ομάδας (εθνικότητα, γλώσσα, υπηκοότητα).

Έτσι κατά τη μελέτη των βουλγαρικών απογραφών, μας ενδιέφεραν τα εξής στοιχεία:

1. Η διασπορά του ελληνικού πληθυσμού: α) ποιο ή ποια είναι τα κέντρα έλξης του ελληνικού πληθυσμού, δηλαδή πού είναι εγκατεστημένοι οι περισσότεροι Έλληνες, σε ποιους νομούς και επαρχίες του βουλγαρικού κράτους· πού είναι εγκατεστημένοι οι Έλληνες υπήκοοι και πού όσοι γεννήθηκαν στη Βουλγαρία·

β) τα κέντρα έλξης μεταβάλλονται και πόσο· μπορούμε να ανιχνεύσουμε τάσεις μετακίνησης από τα χωριά προς το κέντρο της επαρχίας ή του νομού, από νομό σε νομό ή από τόπους με διάσπαρτο ελληνικό πληθυσμό –κάποια

7. Λεπτομέρειες για τις μεταβολές στη διοικητική διαίρεση των τριών νομών, βλ. στο Παράρτημα, πίνακες 1-3.

8. Η παρωθητική μετανάστευση διακρίνεται από την αναγκαστική (forced migration), ως μετακίνηση πληθυσμού που προκαλείται από εξαιρετικά δύσκολες πολιτικές, οικονομικές ή κοινωνικές συνθήκες. Βλ. Θ. Κόνιαρης, *ό.π.*, 87.

μικρά χωριά— σε περιοχές με πιο συμπαγή ελληνικό πληθυσμό (για λόγους οικονομικούς ή για λόγους ασφάλειας μετά από ανθελληνικά κινήματα ή άλλου είδους πιεστικά μέτρα) κλπ.

2. Η αριθμητική δύναμη των Ελλήνων της Βουλγαρίας, απόλυτη και σχετική, τόσο με βάση τη συνολική έκταση του κράτους, όσο και τις διοικητικές περιοχές που αποτελούν κέντρα έλξης του ελληνικού πληθυσμού· οι μεταβολές της και η αλληλεξάρτησή της από τα ιστορικά δρώμενα.

3. Η ελληνοφωνία ή μη του ελληνικού πληθυσμού της Βουλγαρίας: οι ελληνόφωνοι αποτελούν ποσοστό του ελληνογενούς πληθυσμού του κράτους ή μήπως συμβαίνει το αντίθετο και πώς ακριβώς ερμηνεύεται αυτό, καθώς και η διαφορά —αν υπάρχει— μεταξύ ελληνοφώνων και ελληνογενών.

4. Η ελληνική υπηκοότητα: το ποσοστό των Ελλήνων υπηκόων επί του συνολικού αριθμού των Ελλήνων της Βουλγαρίας που δίνει τη δυνατότητα να εξετάσουμε αν αυξάνεται ή μειώνεται το ποσοστό και να ανιχνεύσουμε το ποσοστό ύστερης ελληνικής μετανάστευσης προς τη Βουλγαρία, την τάση απόκτησης της υπηκοότητας από γηγενείς και τη λειτουργία της ελληνικής υπηκοότητας σε περιόδους κρίσης.

5. Η εντοπιότητα ή μη των Ελλήνων της Βουλγαρίας: πρόκειται για γηγενείς κατοίκους παραδοσιακών κοινοτήτων ή για οικονομικούς ή άλλους μετανάστες χωρίς ρίζα στην περιοχή.

Όσον αφορά τη μεθοδολογία, να σημειώσουμε επίσης ότι για την εξαγωγή των διαφόρων συμπερασμάτων χρησιμοποιήσαμε τα δεδομένα που συλλέχθηκαν με βάση μόνο τη γλώσσα και όχι αυτά που συλλέχθηκαν με βάση τη δηλωμένη εθνικότητα των κατοίκων του βουλγαρικού κράτους: αυτό έγινε πρώτ' απ' όλα για τεχνικούς λόγους· Έλληνες ως προς τη γλώσσα εμφανίζονται σε όλες τις απογραφές, όχι όμως και Έλληνες ως προς την εθνικότητα (στις απογραφές του 1885, του 1888, του 1893 και του 1934 εμφανίζονται μόνο Έλληνες με βάση τη γλώσσα)· έπειτα, εκτιμώντας τη διαφορά που παρουσιάζεται μεταξύ ελληνογενών και ελληνοφώνων στις απογραφές και η οποία ξεπερνά κάποτε τις 6.000 (μετά από το ανθελληνικό κίνημα του 1906), πιστεύουμε ότι οι αριθμοί των ελληνοφώνων είναι πιο αντιπροσωπευτικοί: σε ένα εθνικό κράτος η διαδικασία γλωσσικής αφομοίωσης είναι πολύ πιο δύσκολη και πιο αργή από τη δηλωμένη αυτόματη επιλογή της κυρίαρχης εθνικότητας του έθνους-κράτους για λόγους πλήρους ένταξης και των θετικών κοινωνικών και οικονομικών συνεπειών που αυτή επάγεται.

Τέλος, η προσπάθεια προσδιορισμού της εθνικής φυσιογνωμίας του μειονοτικού ελληνικού πληθυσμού της Βουλγαρίας στηρίχτηκε στην εξέταση των αριθμητικών δεδομένων των βουλγαρικών απογραφών από το 1888, όταν πλέον διενεργείται απογραφή στην ενωμένη Βουλγαρία (πρώην Βουλγαρικό

Πριγκηπάτο και πρώην Ανατολική Ρωμυλία, έτος ένωσης 1885). Εξάιρεση αποτελούν τα δεδομένα που αφορούν και εξετάζουν το ποσοστό εντοπιότητας των Ελλήνων της Βουλγαρίας και τη διαφορά που εμφανίζουν οι ελληνόφωνοι από τους ελληνογενείς, τα οποία ξεκινούν από το 1900, χρονιά που αναγκαστικά υπαγορεύουν με τα στοιχεία τους οι ίδιες οι απογραφές.

Τα εθνικά χαρακτηριστικά των Ελλήνων της Βουλγαρίας

1. Ελληνόφωνος πληθυσμός στη Βουλγαρία, 1888-1934

Έτος	Συνολικός πληθυσμός	Βούλγαροι με βάση τη γλώσσα	Έλληνες με βάση τη γλώσσα	Έλληνες/ Συνολικός πληθυσμός-%
1888	3.154.375	2.326.250	58.326	1,84
1893	3.310.713	2.505.326	58.518	1,76
1900	3.744.283	2.887.860	70.887	1,89
1905	4.035.575	3.210.502	69.820	1,73
1910	4.337.513	3.523.151	50.889	1,2
1920	4.846.971	4.033.525	46.759	0,96
1926	5.478.741	4.585.620	12.782	0,23
1934	5.791.209	5.274.854	9.601	0,16

Τα αποτελέσματα όλων των βουλγαρικών απογραφών πιστοποιούν το μικρό ποσοστό των Ελλήνων κατοίκων της Βουλγαρίας τόσο αναφορικά με το συνολικό πληθυσμό, όσο και αναφορικά με την κυρίαρχη εθνική ομάδα, τους Βούλγαρους. Σε καμία περίπτωση, ακόμη και στην καλύτερη —1900, όταν ο ελληνικός πληθυσμός του βουλγαρικού κράτους φθάνει κατά τις βουλγαρικές απογραφές το μέγιστο αριθμό του— οι Έλληνες της Βουλγαρίας δεν ξεπερνούν το 2% του συνολικού πληθυσμού του κράτους. Δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να συνηγορεί στην ανατροπή του ποσοστού αυτού, το οποίο και αποδεχόμαστε ως αντιπροσωπευτικό της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου, όσο και αν ο απόλυτος αριθμός των Ελλήνων κατά πάσα πιθανότητα διαφέρει του πραγματικού κατά ορισμένες χιλιάδες. Σε καμία περίπτωση πάντως δεν ταυτίζεται με τους υπερβολικούς αριθμούς που αναφέρονται στην πρώτη υποσημείωση του άρθρου.

Η μελέτη των επιμέρους αριθμών οδηγεί επιπλέον στη διατύπωση των εξής παρατηρήσεων:

Η μεγάλη αύξηση στον απόλυτο αριθμό των Ελλήνων της Βουλγαρίας που παρατηρείται μεταξύ των απογραφών του 1893 και του 1900 δεν πιστεύουμε ότι ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα· δεν μπορεί να εξηγηθεί ούτε με αυξημένη γεννητικότητα, ούτε με αυξημένη εξωτερική μετανάστευση· εξάλλου, δεν υπάρχει καμία αλλαγή των εξωτερικών ορίων του κράτους που να ενσωματώνει Έλληνες στην καταγωγή κατοίκους στη Βουλγαρία. Από την άλλη, η σταδιακή ή απότομη μείωση του ελληνικού πληθυσμού που παρατηρείται από το 1900 και εξής μπορεί να ερμηνευθεί με δημογραφικούς (1905) ή ιστορικούς παράγοντες (1910, 1920, 1926, 1934). Τείνουμε λοιπόν να πιστέψουμε ότι τα στοιχεία που δίνονται για τον αριθμό των Ελλήνων της Βουλγαρίας κατά τις απογραφές του 1888 και του 1893 δεν αντιπροσωπεύουν την πραγματικότητα, είτε εξαιτίας λαθών καταγραφής (λόγω απειρίας ή κακού σχεδιασμού) είτε εξαιτίας εσκεμμένων χειρισμών και παραποιήσεων τους από τις υπεύθυνες βουλγαρικές αρχές. Να σημειώσουμε εδώ και το εξής: οι περισσότερες απογραφές του βουλγαρικού κράτους φαίνεται ότι δεν διενεργήθηκαν από υπαλλήλους της κεντρικής στατιστικής υπηρεσίας, αλλά από κατώτερους κρατικούς και κοινοτικούς υπαλλήλους —ακόμη και συνταξιούχους—, δασκάλους και καθηγητές —οι οποίοι αποδεδειγμένα σε κάθε εθνικό-κρατικό εποικοδόμημα αποτελούν τους πιο σημαντικούς φορείς της κυρίαρχης εθνικής ιδεολογίας· επίσης, στις αγροτικές περιοχές ανατέθηκε η συμπλήρωση των απογραφικών δελτίων όχι στους ίδιους τους απογραφομένους, αλλά στους απογραφείς, οι οποίοι ήταν Βούλγαροι έμποροι, γεωργοί και κτηνοτρόφοι, καθώς και άνεργοι με σχετική μόρφωση. Αποτέλεσμα της συγκεκριμένης επιλογής των απογραφών, αλλά και του γεγονότος ότι δεν ήταν δυνατόν να συμπληρωθούν τα απογραφικά δελτία από τους ίδιους τους απογραφομένους ήταν να υπεισέλθει μεγάλο ποσοστό αυθαιρεσίας κατά την απογραφή ιδίως των μειονοτικών ομάδων⁹. Και αυτό το γεγονός ενισχύει νομίζουμε την άποψη ότι οι αριθμοί που δίνονται το 1888 και το 1893 δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα της ελληνικής παρουσίας στο βουλγαρικό κράτος.

Η μεγάλη μείωση που παρατηρείται κατά την απογραφή του 1910 —9.000 περίπου άτομα— οφείλεται κυρίως στο μεταναστευτικό ρεύμα που προκλή-

9. Το γεγονός αυτό σημειώνει ο K. Jireček, *Knjažestvo Bǎlgarija*, Sofija 1899, 54, αναφερόμενος βέβαια στην απογραφή που έγινε στην Ανατολική Ρωμυλία το 1880. Τίποτε ωστόσο δεν αποδεικνύει ότι και οι επόμενες απογραφές δεν ακολούθησαν κατά τη διενέργειά τους την ίδια διαδικασία, καθώς το εισαγωγικό σημείωμα της απογραφής του 1934 σημειώνει με ακρίβεια όσα στοιχεία αναφέρθηκαν παραπάνω για την ιδιότητα των απογραφών και τη διαδικασία απογραφής. Να αναφέρουμε χαρακτηριστικά ότι από τους 45.116 απογραφείς το 1934 οι 13.861 ήταν δάσκαλοι, οι 4.685 κρατικοί υπάλληλοι, οι 4.680 κοινοτικοί, οι 4.654 συνταξιούχοι υπάλληλοι, οι 4.474 άνεργοι και οι 7.058 έμποροι και αγρότες σχετικής μόρφωσης (Βλ. *Obšti rezultati ot prebrojavane na naselenieto na 31 dekmvrij 1934*, tom 1, Sofija 1938, ix-x).

ήθηκε από το ανθελληνικό κίνημα του 1906, το οποίο έπληξε τις περιοχές με ελληνικό πληθυσμό της Βουλγαρίας και οδήγησε στην καταστροφή της ελληνικής πόλης της Αγκιάλου¹⁰. Περιορισμένο κύμα μετανάστευσης προκάλεσαν επίσης κάποια ανθελληνικά μέτρα που λήφθηκαν στη Βουλγαρία μετά τη λήξη του Β' Βαλκανικού Πολέμου, όταν η Βουλγαρία βρισκόταν στη θέση του ηττημένου και η Ελλάδα στη θέση του νικητή· έτσι, το 1914 μεταξύ άλλων η ελληνική εκκλησία στη Βουλγαρία έπαυσε πλέον και επίσημα να λειτουργεί, γεγονός που οδήγησε και στην απέλαση αρκετών κληρικών· τα νέα αυτά ανθελληνικά μέτρα, καθώς και άλλα που πάρθηκαν κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, ερμηνεύουν επαρκώς πιστεύουμε τη μείωση που παρατηρείται μεταξύ των απογραφών του 1910 και του 1920 στη Βουλγαρία και η οποία ανέρχεται σε 4.130 άτομα¹¹. Η αιμορραγία του ελληνικού πληθυσμού της Βουλγαρίας συνεχίζεται και τα επόμενα χρόνια και κυρίως από το 1924 μέχρι το 1928. Κατά το διάστημα αυτό μεταναστεύουν στην Ελλάδα όλοι οι Έλληνες της Βουλγαρίας που δεν έχουν ελληνική υπηκοότητα και επιθυμούν να ενταχθούν στους υπό ανταλλαγή πληθυσμούς που ορίστηκαν ως ανταλλάξιμοι από τη σύμβαση του Νεϊγύ (27.11.1919). 37.000 Έλληνες φαίνονται από τις βουλγαρικές απογραφές του 1926 και του 1934 ότι εγκατέλειψαν τη Βουλγαρία, οι 34 χιλιάδες από αυτούς μέχρι το 1926. Οι ελληνικές πηγές αναφέρουν 30.000 περίπου Έλληνες της Βουλγαρίας που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα ως ανταλλάξιμοι μετά το 1920¹²· σε αυτούς πρέπει να προσθέ-

10. Τα γεγονότα του Ιουλίου του 1906 είναι γενικώς γνωστά στην ελληνική και ξένη βιβλιογραφία. Ενδεικτικά βλ. το τελευταίο ελληνικό άρθρο για το θέμα αυτό: Σπυρίδων Σφέτας, «Οι ανθελληνικοί διωγμοί στην Ανατολική Ρωμυλία κατά το έτος 1906 στα πλαίσια της βουλγαρικής κρατικής πολιτικής», *Βαλκανικά Σύμμεκτα* 5-6 (1993-1994), 75-91 και το αγγλόφωνο βασικό εγχειρίδιο βουλγαρικής ιστορίας: R. Crampton, *Bulgaria 1878-1918. A History*, New York 1983, 296-298. Για το κύμα των προσφύγων που προκάλεσε το κίνημα δεν έχει γίνει από ελληνικής πλευράς καμία συστηματική έρευνα και επομένως δεν υπάρχει μέχρι τώρα ειδική επιστημονική μονογραφία που να δίνει μία λιγότερο ή περισσότερο αντικειμενική εικόνα των αριθμών. Αυτή τη στιγμή το ζήτημα ερευνάται από τη συντάκτρια του κειμένου.

11. Με τον αριθμό αυτό συμβαδίζει κάπως και ο αριθμός που δίνεται από ελληνικής πλευράς για τους Έλληνες που εγκατέλειψαν την παλαιά Βουλγαρία (όχι δηλαδή τα εδάφη που απέκτησε η Βουλγαρία μετά το 1913) και εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα και οι οποίοι ανέρχονταν στους 3.831. Βλ. σχετικά, Υπουργείον Οικονομικών, Διευθύνσεις κτημάτων κράτους, *Εκθέσις περί των εν Μακεδονία προσφύγων*, Αθήνα 1916, 15-16. Η διαφορά των 299 επιπλέον Ελλήνων που φέρονται σύμφωνα με τις βουλγαρικές απογραφές ότι εγκατέλειψαν τη Βουλγαρία αφορά ίσως Έλληνες που εγκαταστάθηκαν σε άλλα σημεία της Ελλάδας –εκτός Μακεδονίας– ή σε κράτη εκτός Ελλάδας, κυρίως την πρώην Οθωμανική Αυτοκρατορία (με έμφαση στην Ανατολική Θράκη).

12. Για την ανταλλαγή της ελληνικής μειονότητας στη Βουλγαρία με τη βουλγαρική στην Ελλάδα, βλ. Stephen Ladas, *The exchange of minorities; Bulgaria, Greece, Turkey*, New York 1932. Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*, Paris 1962. Βλ. και Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Ελληνο-Βουλγαρικές Μειονότητες. Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ, 1924-1925*, Θεσσαλονίκη 1986. Σχετικά με τη σύμβαση του Νεϊγύ, βλ. *Traité de Paix entre*

σουμε όσους Έλληνες δεν πρόλαβαν να έλθουν ως ανταλλάξιμοι –μετά το 1928– και όσους προτίμησαν να φύγουν από τη Βουλγαρία για να εγκατασταθούν σε προσφορότερες οικονομικά ή ασφαλέστερες εθνικά περιοχές, όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, διάφορες χώρες της Ευρώπης, η Αίγυπτος κ.ά. Δυστυχώς, ελλείπουν ως αυτή τη στιγμή οποιαδήποτε αριθμητικά και άλλα δεδομένα τους αφορούν, και τα οποία θα μας έδιναν τη δυνατότητα να πιστοποιήσουμε την εγκυρότητα ή όχι των αριθμών των βουλγαρικών απογραφών.

Έτσι, σύμφωνα με την τελευταία απογραφή πριν από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στη Βουλγαρία είχαν απομείνει μόλις 10.000 περίπου άτομα ελληνικής καταγωγής, στα οποία βέβαια δεν προσμετρούμε τους Σαρακατσάνους ή τους Γκαγκαούζους.

Να παρατηρήσουμε επίσης τα εξής: Οι βουλγαρικές απογραφές χαρακτηρίζονται αναμφισβήτητα από μία εντυπωσιακή αφθονία αριθμητικών δεδομένων, η οποία αφ' εαυτής ενέχει τη δύναμη να αιχμαλωτίζει τον μελετητή και να του υποβάλλει την αδιαμφισβήτητη γνησιότητα και αντικειμενικότητα των δεδομένων αυτών. Στόχος όμως της έρευνας αυτής δεν ήταν μόνο η κατά το μεγαλύτερο δυνατό κάλυψη των ζητημάτων που ήδη τέθηκαν, αλλά και ο έλεγχος –όπου υπάρχει δυνατότητα– της ακρίβειας των στοιχείων που παρέχονται, τουλάχιστον όσον αφορά το συνολικό αριθμό των Ελλήνων της Βουλγαρίας. Μία προσεκτικότερη εξέταση λοιπόν και μία συγκριτική μελέτη των δεδομένων των βουλγαρικών απογραφών και ορισμένων έγκυρων ελληνικών και ξένων πηγών υποδεικνύει εξ αρχής το τρωτό των περισσότερων βουλγαρικών απογραφών στο ζήτημα αυτό. Πιστοποιείται, δηλαδή, με μεγάλο ποσοστό ακρίβειας η προσπάθεια συχνά του επίσημου βουλγαρικού κράτους να εμφανίσει τις μειονότητες του σαφώς ολιγαριθμότερες από όσο ήταν στην πραγματικότητα. Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής και ο συνολικός αριθμός των Ελλήνων του κράτους εμφανίζεται στις περισσότερες απογραφές σημαντικά μικρότερος.

Συγκεκριμένα, η μελέτη έδειξε ότι αρκετά μειωμένος και ανακριβής είναι ο αριθμός 54.210 που προκύπτει για το σύνολο της Βουλγαρίας από την πρόσθεση των στοιχείων της απογραφής του 1880 για την Ανατολική Ρωμυλία (42.659 Έλληνες) και της απογραφής του 1881 για το Βουλγαρικό Πριγκηπάτο (11.551 Έλληνες)· αξίζει να επαναλάβουμε και εδώ ότι για τη βουλγαρική απογραφή του 1880 ο K. Jireček αναφέρει ότι έγινε σε καθεστώς

φοβερής αυθαιρεσίας. Ο ίδιος στο βιβλίο του *Knjažestvo Bǎlgarija* αναφέρει μεταξύ 1880-1884 36.183 Έλληνες μόνο στις επαρχίες Καβακλή και Αγκιάλου και στις πόλεις Στενήμαχο, Σωζόπολη και Πύργο που δεν ανήκαν στις επαρχίες αυτές¹³. αν υπολογίσουμε ότι από τον αριθμό αυτό λείπουν οι Έλληνες της Φιλιππουπόλεως, Δερμένδερε, Βοδενών, Κούκλαινας, Κ. Αρβανιτοχωρίου, Τατάρ Παζαρτζίκ, Περιστεράς, Χάσκιοι, Καρνομπάτ, Αετού, Γιάμπτολ, Σλίβεν, Ακ Μπουνάρ, Μεγάλου και Μικρού Βογιαλικίου και οι διάσπαρτοι στη Νότια Βουλγαρία Έλληνες¹⁴, τότε γίνεται φανερό η προσπάθεια από τις αρχές να διαστρεβλωθεί η πραγματική αριθμητική παρουσία των Ελλήνων στην περιοχή. Το γεγονός ενισχύει αφ' εαυτής και η απλή παράθεση του αριθμού των Ελλήνων μόνο της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη βουλγαρική απογραφή του 1885, η οποία τους ανεβάζει σε 53.771. Τείνουμε να πιστέψουμε ότι η μόνη κάπως αντιπροσωπευτική βουλγαρική απογραφή –για την περίοδο πριν από το 1900– είναι ακριβώς αυτή του 1885, με την οποία συμβαδίζουν τόσο τα στοιχεία του Th. Ivanov, ο οποίος αναφέρει για το 1885 52.883 Έλληνες στην Ανατολική Ρωμυλία, όσο και οι δικοί μας υπολογισμοί, οι οποίοι ανεβάζουν τον αριθμό των Ελλήνων —πλην ορισμένων κοινοτήτων για τις οποίες δεν είχαμε στοιχεία— σε 52.372¹⁵. Δυστυχώς, δεν μπορούμε να εξετάσουμε την αξιοπιστία των στοιχείων που εμφανίζουν για την Ανατολική Ρωμυλία η στατιστική των Συλλόγων Κωνσταντινουπόλεως (68.900 Έλληνες) και η απογραφή της μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως, που πρέπει να έγινε μεταξύ 1878-1880 (65.000 Έλληνες)· είναι πάντως ενδεικτικό ότι και έγγραφο του Βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών αναφέρει το Σεπτέμβριο του 1878 55-65.000 Έλληνες στην περιοχή¹⁶. Δεχόμαστε, λοιπόν, ότι την περίοδο 1878-

13. Βλ. Παράρτημα, πίνακα 5.

14. Ο επιθεωρητής Σχολείων Δ. Κ. Μισιτζής καταγράφει το 1881 μόνο σε Φιλιπούπολη, Κούκλαινα, Βοδενά, Κ. Αρβανιτοχώρι, Δερμένδερε, Τατάρ Παζαρτζίκ, Περιστέρα και Χάσκιοι 8.807 Έλληνες, οι οποίοι μαζί με τους 36.183 του Κ. Jireček, παρόλο που δεν αντιπροσωπεύουν και πάλι το σύνολο της Ανατολικής Ρωμυλίας, φτάνουν τους 44.990 και ξεπερνούν τον αριθμό της πρώτης βουλγαρικής απογραφής. Βλ. Παράρτημα, πίνακα 6.

15. Για τα στοιχεία του Th. Ivanov βλ. Παράρτημα, πίνακα 8. Στους προσωπικούς μας υπολογισμούς λάβαμε υπόψη τα στοιχεία του Δ. Κ. Μισιτζή για την περιφέρεια Φιλιππουπόλεως, της βουλγαρικής στατιστικής για το νομό Πύργου του 1880, του Κ. Jireček για την επαρχία Καβακλή και τα στοιχεία για τα χωριά Ακ Μπουνάρ, Μεγάλο και Μικρό Βογιαλίκι του Ν. Βαφειδή. Βλ. Παράρτημα, πίνακες 4, 5, 6 και 7.

16. Για τη στατιστική των Συλλόγων Κωνσταντινουπόλεως βλ. Ελ. Μπελιά, «Ελληνικά Σχολεία της Θράκης και της Ανατολικής Ρωμυλίας (1878-1885)», στο *Η τελευταία φάση της Ανατολικής Κρίσεως και ο Ελληνισμός (1878-1881)* (Πρακτικά συνεδρίου), Αθήνα 1983, 537. Για την απογραφή της μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως βλ. αχρονολόγητο και ανυπόγραφο κείμενο με τον τίτλο «Η Ανατολική Ρωμυλία» στο Αρχείο του ΙΜΧΑ (Αρχείον Σωτ. Αστεριάδη, φ. 2, έγγρ. 101α). Το βρετανικό έγγραφο αναφέρει ο Kemal Karpat στο βιβλίο του *Ottoman Population (1830-1914); demographic and social characteristics*, Madison 1985, 50 (PRO/FO 424/75, 26 September 1878).

1885 μόνο στη Νότια Βουλγαρία (Αν. Ρωμυλία) κατοικούσαν περίπου 55-60.000 Έλληνες.

Και οι συλλογισμοί που αναφέρθηκαν, αλλά κυρίως τα δεδομένα των βουλγαρικών απογραφών του 1885 για τη Νότια Βουλγαρία (53.771) και του 1900 για το σύνολο του βουλγαρικού κράτους (70.887 ελληνόφωνοι), πλήττουν την αξιοπιστία των ενδιάμεσων βουλγαρικών απογραφών του 1888 (58.326 ελληνόφωνοι) και 1893 (58.518 ελληνόφωνοι) και διαψεύδουν τα αριθμητικά τους δεδομένα, τα οποία δείχνουν σαφώς μία τάση για υποτίμηση του αριθμού των Ελλήνων της χώρας. Η βουλγαρική απογραφή του 1900 βρίσκεται, πιστεύουμε, πλησιέστερα από όλες τις απογραφές στην πραγματικότητα της ελληνικής αριθμητικής παρουσίας στο χώρο της Βουλγαρίας· στους 70.887 ελληνόφωνους, αν συνυπολογιστούν 724 Έλληνες απόντες από τη Βουλγαρία κατά την απογραφή, 7.800 περίπου τουρκόφωνοι Γκαγκαούζοι με ελληνική συνείδηση και άγνωστος αριθμός αστικά πλέον εγκατεστημένων Σαρακατσάνων του νομού Πύργου, έχουμε ένα τελικό αποτέλεσμα περίπου 80.000 Ελλήνων στη Βουλγαρία, αριθμός που πλησιάζει αυτόν που δίνει ο Έλληνας πρόξενος Φιλιππουπόλεως Ν. Φουντούλης (81.923 Έλληνες) σε αναφορά του του 1903 και τον οποίο θεωρούμε, με μικρές επιφυλάξεις, αντικειμενικό¹⁷.

Ελλείπουν στοιχεία από ελληνική ή άλλη ουδέτερη πηγή που θα μπορούσαν να μας δώσουν μία εικόνα του ελληνικού πληθυσμού στη Βουλγαρία μετά το 1906· από την πλευρά μας δεν θεωρούμε τα στοιχεία των βουλγαρικών απογραφών μετά το 1900 εντελώς αντικειμενικά· δεν είναι, εξάλλου, καθόλου εύκολο να υπολογίσουμε τον ελληνικό πληθυσμό της περιόδου αυτής καθώς βρίσκεται «εκών-άκων» πρωταγωνιστής αρκετών μεταναστευτικών και προσφυγικών ρευμάτων με παλινδρομικές πολλές φορές κινήσεις, τα οποία τον εξωθούν κυρίως προς την Ελλάδα και μειώνουν σημαντικά την παρουσία του στη χώρα. Στην παρωθητική και αναγκαστική αυτή μετανάστευση πρέπει να συνυπολογιστούν εξάλλου οι ελληνικές συνειδήσεις που αλώνονται από την εκούσια (διάβαζε, ακούσια) αφομοίωση στις ισοπεδωτικές συχνά κρατικές και κοινωνικές δομές του εθνικού βουλγαρικού κράτους (δημόσιοι υπάλληλοι, μέλη οικογενειών μεικτών γάμων κ.ά.), άτομα των οποίων η τραγική προσωπική ιστορία δεν στάθηκε δυνατόν –ευτυχώς ή δυστυχώς– να αποτυπωθεί σε αριθμούς.

17. Ο Th. Ivancov αναφέρει το 1900 8.251 Γκαγκαούζους και 3.309 Σαρακατσάνους στη Βουλγαρία. Δεν γνωρίζουμε ωστόσο πόσοι Σαρακατσάνοι είναι αστικά εγκατεστημένοι και πόσοι Γκαγκαούζοι έχουν ελληνική συνείδηση. Για τους τελευταίους δεχόμαστε τον αριθμό 7.805 που προκύπτει από τα δεδομένα του Ι. Νικολάου, *Η Οδησός (Βάρνα) υπ' αρχαιολογικήν και ιστορικὴν ἑποψιν*, Βάρνα 1894, 208-214 (1.561 οικογένειες επί 5). Για τα στοιχεία του προξένου Ν. Φουντούλη βλ. Παράρτημα, πίνακας 9.

Το μόνο που περιφερειακά μπορούμε να εξετάσουμε είναι ο αριθμός των Ελλήνων, υπηκόων και μη, γηγενών και εποίκων, ελληνοφώνων και τουρκοφώνων, που αναγκάστηκαν εξαιτίας των δύσκολων συνθηκών διαβίωσης στη Βουλγαρία να μεταναστεύσουν προς την Ελλάδα ή αλλού από το 1900 μέχρι και το 1934.

Σε κάθε περίπτωση είναι δύσκολο να ανιχνευθεί ο πραγματικός αριθμός των Ελλήνων που εγκατέλειψε τη σημερινή περιοχή της Βουλγαρίας από την ίδρυση του Βουλγαρικού Πριγκιπάτου και εξής (1879), καθώς σποραδικές μεταναστεύσεις –παρωθητικού ή ελεύθερου χαρακτήρα– σημειώθηκαν και πολύ πριν από το ανθελληνικό κίνημα του 1906 με κατεύθυνση όχι μόνο προς την Ελλάδα, αλλά και προς την Οθωμανική Θράκη και προς άλλες χώρες (Ρουμανία, Δυτική Ευρώπη κ.ά.). Και στην περίπτωση του 1906 πολλοί πρόσφυγες και μετανάστες επέλεξαν ως τόπο μετεγκατάστασής τους άλλες χώρες της Ευρώπης και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, παρ' όλο που η πλειονότητα φαίνεται ότι εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα (κυρίως Θεσσαλία)· το γεγονός αυτό δυσχεραίνει τον προσδιορισμό του ακριβούς αριθμού των Ελλήνων που έφυγαν από τη Βουλγαρία, δυσκολία που επιτείνει και το ότι η μετανάστευση στην περίπτωση εκείνη είχε λόγω της οξείτητας των γεγονότων άτακτο και ανοργάνωτο χαρακτήρα. Θα δεχτούμε ωστόσο, με προσέγγιση πάντοτε, όχι τον αριθμό 10.000 που αναφέρει ο R. Crampton (*Bulgaria, 1878-1918. A History*, New York 1983, 296), αλλά μάλλον τον αριθμό 15.000 του A. Wurf Bain (*L'échange gréco-bulgare des minorités ethniques*, Lausanne 1930, 29). Και αυτό γιατί σύμφωνα με τις βουλγαρικές απογραφές από το 1905 μέχρι το 1910 ο αριθμός των ελληνοφώνων κατοίκων της Βουλγαρίας μειώθηκε κατά 18.931 άτομα, σε αυτούς όμως συμπεριλαμβάνεται σίγουρα ένα μικρό ποσοστό θνησιμότητας, καθώς και ένα άγνωστο μέχρι στιγμής ποσοστό Ελλήνων που τελούν πλέον «εκόντες άκοντες» σε διαδικασία αφομοίωσης και αποκρύπτουν την ελληνική τους καταγωγή και την ελληνοφωνία τους· την τελευταία αυτή θέση ενισχύει και το γεγονός ότι η μείωση στους ελληνογενείς της Βουλγαρίας μεταξύ 1905-1910 εμφανίζεται ακόμη πιο δραματική και ξεπερνά τις 20.000 (21.405). Μετά το Β' Βαλκανικό Πόλεμο, στην Ελλάδα μόνο εγκαταστάθηκαν 13.132 άτομα τόσο από περιοχές που ήδη ανήκαν στη Βουλγαρία όσο κυρίως από περιοχές που της αποδόθηκαν με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, ενώ άγνωστος αριθμός Ελλήνων εγκαταστάθηκε στην Οθωμανική Θράκη και αλλού. Η διαρροή ελληνικού πληθυσμού συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια και μετά τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, πριν από την εφαρμογή της σύμβασης του Νεϊγύ για την ανταλλαγή των πληθυσμών, δεν υπάρχει όμως τρόπος να υπολογίσουμε ούτε κατά προσέγγιση τον αριθμό αυτών των μεταναστών. Πιο συγκεκριμένα στοιχεία έχουμε από την οργα-

νωμένη μετανάστευση που ακολούθησε την εφαρμογή της σύμβασης του Νεί-γυ, χωρίς και πάλι να έχουμε ακριβή αριθμό. Όσοι συγγραφείς επικαλούνται τους αριθμούς της Μεικτής Επιτροπής που ήταν υπεύθυνη για την ανταλλαγή δίνουν τον συνολικό αριθμό 46.000 Ελλήνων που ευεργετήθηκαν από τις διατάξεις της σύμβασης, από τους οποίους όμως 30.000 ήταν όσοι πραγματικά μετανάστευσαν μετά το 1919. Στον τελευταίο αυτό αριθμό δεν περιλαμβάνονται οι Έλληνες υπήκοοι και όσοι είχαν στο μεταξύ εγκατασταθεί στην Οθωμανική Θράκη και αλλού. Αν στους Έλληνες που εγκατέλειψαν τη Βουλγαρία μετά το 1906 και το 1913 προστεθούν οι Έλληνες που φαίνεται ότι εγκατέλειψαν τη Βουλγαρία μεταξύ των απογραφών του 1920 και 1926 (33.977) –αριθμός που δεν αποκλίνει ιδιαίτερα από αυτόν της Μεικτής Επιτροπής (30.000)–, τότε έχουμε ένα σύνολο 62.109 ατόμων· τον αριθμό αυτό δεχόμαστε κατά προσέγγιση ως αντιπροσωπευτικό, με την επιφύλαξη ότι στους 33.977 λιγότερους Έλληνες που παρουσιάζει η βουλγαρική απογραφή του 1926 περιλαμβάνεται και πάλι ποσοστό θνησιμότητας και ποσοστό Ελλήνων που αποκρύπτουν την ελληνική τους ταυτότητα¹⁸. Ο αριθμός 52.840 Έλληνες που παρουσιάζονται ως γεννημένοι στη Βουλγαρία κατά την ελληνική απογραφή του 1928 δεν πιστεύουμε ότι ανατρέπει τους παραπάνω συλλογισμούς, καθώς η διαφορά των 9.269 ατόμων μπορεί να αντιπροσωπεύει κυρίως Έλληνες της Βουλγαρίας που επέλεξαν να μεταναστεύσουν εκτός Ελλάδας είτε κατά τη διάρκεια εφαρμογής της σύμβασης είτε και μετά από μία προσωρινή εγκατάστασή τους στην Ελλάδα και σε μικρό βαθμό επίσης Έλληνες που πέθαναν κατά τη διάρκεια της ανταλλαγής ή μετά από αυτήν μέχρι το 1928. Τέλος, στους 62.109 Έλληνες που εγκατέλειψαν τη Βουλγαρία μέχρι το 1926 πρέπει να προσθέσουμε άλλους 3.181 που φαίνεται ότι έφυγαν από τη χώρα μέχρι το 1934· η πρόσθεση αυτή μας δίνει σύνολο 65.290 ατόμων, τα οποία μαζί με άγνωστο μέχρι στιγμής αριθμό Ελλήνων που έφυγαν μετά το 1934 και κατά τις απελάσεις του 1939 από τη χώρα αντιπροσωπεύουν τους Έλληνες που αναγκάστηκαν έμμεσα ή άμεσα να εγκαταλείψουν τη Βουλγαρία από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο¹⁹.

18. Μετά την ολοκλήρωση του κεφαλαίου αυτού πήραμε από την κ. Ε. Θεοκλίστα-Στούτσεβα την πληροφορία από μελέτη Βουλγάρων επιστημόνων (Ivan Stefanov, Z. Sugarev i dr., *Demografija na Bălgarija*, Sofija 1974, 213) ότι ο αριθμός των Ελλήνων που εγκατέλειψαν τη Βουλγαρία κατά την περίοδο 1920-1926 είναι 62.000, γεγονός που επιβεβαιώνει σε γενικές γραμμές τους υπολογισμούς μας.

19. Για τα στοιχεία των πηγών και τους υπολογισμούς της συντάκτριας βλ. Παράρτημα, πίνακας 11.

2. Ελληνόφωνος πληθυσμός στους νομούς με μέγιστο ποσοστό συγκέντρωσης ελληνικού πληθυσμού, 1888-1934²⁰

2.1. Νομός Πύργου/Μπουργκάς

Έτος	Συνολικός πληθυσμός	Βούλγαροι με βάση τη γλώσσα	Έλληνες με βάση τη γλώσσα	Έλληνες/ Συνολικός πληθυσμός-%
1888	110.363	57.649	13.656	12,37
1893	116.164	66.983	15.887	13,67
1900	312.463	218.211	40.649	13,009
1905	335.958	245.749	41.589	12,37
1910	351.500	271.801	29.544	8,40
1920	428.128	348.807	27.529	6,43
1926	484.759	414.106	6.985	1,44
1934	555.947	483.032	5.683	1,004

Ο νομός Πύργου εμφανίζεται στις βουλγαρικές απογραφές ως ο βουλγαρικός νομός με το μεγαλύτερο ποσοστό Ελλήνων κατοίκων στα όριά του, γεγονός που συμβαδίζει με τη γενικά παραδεκτή άποψη τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Βουλγαρία για εκτεταμένο ελληνικό οικιστικό δίκτυο στις ακτές του Δυτικού Ευξείνου Πόντου. Το οικιστικό αυτό δίκτυο περιλάμβανε στο συγκεκριμένο νομό τις ελληνικές κοινότητες του Πύργου, της Αγχιάλου, της Μεσημβρίας, της Σωζοπόλεως, του Ραβδά, του Αίμωνα, της Μπάνας, του Ηρακλείου, του Αγίου Βλασίου, του Άσπρου, της Ακρανιάς, της Αλυκαριάς, του Νταουτλή, του Ευσταθοχωρίου και, αργότερα, του Τας Τεπέ· επίσης τις μικρότερες κοινότητες του Αετού και του Καρνομπάτ, του Κουρούκιοϊ, του Κόζιακα και του Τσίμου. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι στο νομό Πύργου ανήκει και η μόνη επαρχία του βουλγαρικού κράτους, όπου ο αριθμός των Ελλήνων μέχρι το 1900 υπερβαίνει τον αντίστοιχο αριθμό της κυρίαρχης εθνικής βουλγαρικής ομάδας (έως και 40,50% του συνόλου των κατοίκων): πρόκειται για την επαρχία Αγχιάλου, στην οποία ανήκαν οι περισσότερες από τις προαναφερθείσες κοινότητες. Ακόμη και μετά τη δραματική μείωση (ύψους 31,40%) των Ελλήνων που παρατηρείται μετά το ανθελληνικό κίνημα του 1906, και του οποίου η συγκεκριμένη επαρχία σήκωσε το μέγιστο βάρος, οι

20. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η ανάλυση των δεδομένων από τις επιμέρους επαρχίες των νομών αυτών. Δεν ήταν όμως δυνατόν να παρατεθεί στο περιορισμένο πλαίσιο του εν λόγω άρθρου.

Έλληνες αποτελούσαν ακόμη το 25% του συνολικού πληθυσμού της επαρχίας.

Οι Έλληνες πάντως ποτέ δεν φαίνεται να ξεπέρασαν το 1/6 του συνολικού πληθυσμού του νομού Πύργου μετά το 1880 και κινούνταν μέχρι τα δραματικά γεγονότα του 1906 γύρω στο 12,5% με 13,5% των κατοίκων του· το χαμηλό ποσοστό ελληνικού πληθυσμού στο νομό από το 1888 και εξής οφείλεται άμεσα και στην αδιάκοπη και μαζική εισροή βουλγαρικού πληθυσμού από τις περιοχές του Λόξενγκραντ, της Αδριανούπολης, του Μάλκο Τίρνοβο, της Σλίβεν, του Κότελ και της Στάρα Ζαγκόρα μετά το 1880, όταν ακόμη ήταν ολιγαριθμότερος από τον ελληνικό²¹. Η μεγάλη αύξηση στον απόλυτο αριθμό των Ελλήνων του νομού κατά την απογραφή του 1900 είναι αντίστοιχη με την αύξηση του συνόλου των κατοίκων του, καθώς και των Βουλγάρων κατοίκων και οφείλεται στη σημαντική επέκταση των ορίων του νομού, ο οποίος συμπεριέλαβε και τις επαρχίες Κιζιλ Αγάτς, Κότελ, Σλίβεν και Γιάμπολ, πρώην επαρχίες του νομού Σλίβεν που υποβιβάστηκε σε επαρχία. Η αλλαγή αυτή, παρ' όλο που συμπεριέλαβε στο νομό Πύργου το μεγάλο αριθμό των Ελλήνων της περιφέρειας Καβακλή (18.773, επαρχία Κιζιλ Αγάτς), δεν μετέβαλε τις ισορροπίες στην εθνολογική σύνθεση του νομού, τουλάχιστον όσον αφορά τους Έλληνες κατοίκους του· τότε στο νομό Πύργου ενσωμα-

21. Σημαντικά μεγαλύτερο φαίνεται ότι ήταν το ποσοστό και ο απόλυτος αριθμός των Ελλήνων του νομού αμέσως μετά τη δημιουργία της Αυτόνομης Τοπαρχίας της Ανατολικής Ρωμυλίας (1879). Επίσημη βουλγαρική στατιστική της περιοχής δίνει το 1880 17.090 Έλληνες έναντι 16.445 μόνο Βουλγάρων σε σύνολο νομού 74.240 κατοίκων. Οι Έλληνες συγκέντρωναν το 23,01% του πληθυσμού του νομού και οι Βούλγαροι το 22,15%. Τα στοιχεία της στατιστικής δημοσιεύονται στο Παράρτημα, πίνακας 7. Πολλοί από τους Βούλγαρους αυτούς ήταν μετανάστες από την Ανατολική και Δυτική Θράκη που έφτασαν εκεί το χειμώνα του 1878-79 και παρέμειναν (περίπου 9.000)· βλ. K. Jireček, *Knjažestvo Bǎlgarija*, Sofija 1899, 61.

Γενικά, για την αδιάκοπη εσωτερική μετακίνηση Βουλγάρων από τα ορεινά προς τις πεδιάδες και τις παραθαλάσσιες περιοχές αρκετά σημειώνει ο K. Jireček στο βιβλίο του *Knjažestvo Bǎlgarija*, Sofija 1899. Στη σ. 62 αναφέρει ότι μόνο από τη δημιουργία του Προγκιπάτου της Βουλγαρίας το 1879 μέχρι το Δεκέμβριο του 1881 είχαν μετακινηθεί με αυτόν τον τρόπο 40.000 αγροτικοί μετανάστες. Για παρόμοιο συνεχή εποικισμό των παραλίων του Ευξείνου μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα γράφει και ο A. Ischirkoff, *Bulgarien, Land und Leute*, E. Petermanns Mitteilungen, 1911, II, 119. Βλ. επίσης, του ιδίου, *Grad Varna*, Sofija 1904, 31-33 και L. Miletic, *Staroto bǎllgarsko naselenie v Severoiztočna Bǎlgarija*, Sofija 1902, 3, 19-20 και 153. Επιζώντες Έλληνες των παραλίων του Ευξείνου Πόντου, ακόμη αναφέρονται με ζωντανά χρώματα σε Βούλγαρους εποίκους «που κατέβηκαν από τα βουνά» (Πηνελόπη Σισμανίντοβα, Μεσήμβρια Βουλγαρίας, Αύγουστος 1992 – Ασπασία Πασάλογλου, Θεσσαλονίκη [γενν. στη Μεσήμβρια της Βουλγαρίας το 1907], Ιανουάριος 1994). Για την αλλοίωση της εθνολογικής σύνθεσης της επαρχίας είναι χαρακτηριστικά τα στοιχεία της βουλγαρικής στατιστικής του νομού Πύργου, η οποία το 1880 εμφανίζει την επαρχία Αγγιάλου σχεδόν ελληνική και αναφέρει μόλις 1.460 Βούλγαρους έναντι 11.590 Ελλήνων και 5.990 Οθωμανών (βλ. Παράρτημα, πίνακας 7). Για τις μετακινήσεις βουλγαρικού πληθυσμού προς το νομό Πύργου βλ. και I. Penkov-M. Penkova, *Burgas*, Sofija 1968, 41.

τώθηκαν οι ελληνικές κοινότητες Καβακλή, Καρυών, Σιναπλή, Μουραδανλή, Δογάνογλου, Τσεκούρκοι, Δράμας, Μεγάλου και Μικρού Μοναστηρίου, Μεγάλου και Μικρού Βογιαλικίου, Ακ Μπουνάρ (επαρχία Γιάμπολ) και οι μικρότερες της Γιάμπολ, του Κότελ και της Σλίβεν. Ο αριθμός του ελληνικού πληθυσμού μειώνεται σημαντικά στην απογραφή του 1910 εξαιτίας του γνωστού ανθελληνικού κινήματος και συνεχίζει να μειώνεται, συντηρητικά στο διάστημα μέχρι την απογραφή του 1920 και δραματικά στο διάστημα μέχρι την απογραφή του 1926, όταν οι Έλληνες κάτοικοι του νομού μεταναστεύουν ως ανταλλάξιμοι στην Ελλάδα. Να σημειώσουμε ότι παρά τη διεύρυνση του νομού μετά τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-13 και την επακόλουθη συνθήκη του Βουκουρεστίου, όταν ο νομός πήρε επίσης τις περιοχές του Βασιλικού και του Μάλκο Τίρνοβο, ο ελληνικός πληθυσμός της περιοχής δεν ενισχύθηκε, καθώς οι Έλληνες των περιοχών αυτών προτίμησαν να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα. Σύμφωνα με επίσημα ελληνικά στοιχεία από τις περιοχές αυτές μετανάστευσαν στην Ελλάδα 3.274 Έλληνες, ενώ άλλοι 95 μετανάστευσαν από την επαρχία Κιζίλ Αγάτς και 620 από άλλες κοινότητες του νομού Πύργου, γεγονός που εξηγεί τη μικρή μείωση του ελληνικού πληθυσμού που παρατηρείται στην απογραφή του 1920²². Έτσι, το 1934 εμφανίζονται μόλις 5.683 Έλληνες στο νομό Πύργου, που είναι κυρίως εγκατεστημένοι στις επαρχίες των παραλίων του Ευξείνου Πόντου, όπως φαίνεται από τα αριθμητικά δεδομένα των επιμέρους επαρχιών και σε αυτή τη δραματική για τους Έλληνες της Βουλγαρίας πραγματικότητα ο νομός του Πύργου εξακολουθεί να περιέχει το μεγαλύτερο ποσοστό ελληνικών εγκαταστάσεων και να αποτελεί το κέντρο έλξης των Ελλήνων της Βουλγαρίας (60%), πιστοποιώντας και με αυτόν τον τρόπο και το υψηλό ποσοστό εντοπιότητας των Ελλήνων κατοίκων του, αλλά και την αδιάφυστη συνέχεια της ελληνικής παρουσίας στην περιοχή, μικρή μαγιά της οποίας εμμένει μέχρι σήμερα στην παραμονή σε εστίες που θεωρεί πατρογονικές παρά τις εξωτερικές αντίξοες συνθήκες.

22. Βλ. Υπουργείον Οικονομικών, Διεύθυνσις κτημάτων κράτους, *Έκθεσις περί των εν Μακεδονία προσφύγων*, Αθήναι 1916, 15-16 και Υπουργείον επί των Εξωτερικών, *Διπλωματικά Έγγραφα 1913-1917. Ελληνοσερβική συνθήκη Συμμαχίας-Εισβολή ΓερμανοΒουλγάρων εις Μακεδονίαν (Συμπλήρωμα)*, Αθήναι 1917, 51-57.

2.2. Νομός Φιλιππουπόλεως/Πλόβντιφ

Έτος	Συνολικός πληθυσμός	Βούλγαροι με βάση τη γλώσσα	Έλληνες με βάση τη γλώσσα	Έλληνες/ Συνολικός πληθυσμός-%
1888	226.013	182.588	14.011	6,19
1893	232.507	189.765	12.994	5,58
1900	392.096	330.876	15.169	3,86
1905	418.547	360.745	14.361	3,43
1910	447.309	395.583	9.157	2,04
1920	488.181	438.242	7.266	1,48
1926	561.021	505.739	1.505	0,26
1934	801.755	712.619	637	0,07

Ο νομός Φιλιππουπόλεως εμφανίζεται σε όλες τις βουλγαρικές απογραφές ως ο δεύτερος νομός σε ποσοστά συγκέντρωσης ελληνικού πληθυσμού και δικαιώνει με αυτόν τον τρόπο την άποψη για την παραδοσιακή ελληνική εγκατάσταση στην περιοχή, τουλάχιστον σε συγκεκριμένες επαρχίες του νομού, όπως της ίδιας της Φιλιππουπόλεως (27% περίπου του συνολικού ελληνικού πληθυσμού το 1900) και της Στενιμάχου (66% περίπου του συνολικού ελληνικού πληθυσμού το 1900). Οι αριθμοί ωστόσο και τα ποσοστά δείχνουν ότι πρόκειται για μία σαφώς μικρότερη εστία ελληνικού πληθυσμού, γεγονός που ερμηνεύεται και με την απουσία αρκετών ελληνικών κοινοτήτων σε αγροτικούς και μικρούς οικισμούς της ενδοχώρας, καθώς ο ελληνικός πληθυσμός της περιοχής περιορίζεται κυρίως στις μεγάλες αστικές κοινότητες της Φιλιππουπόλεως και της Στενιμάχου και σε λίγα χωριά· ακόμη και στην απογραφή με το πιο μεγάλο ποσοστό Ελλήνων επί του συνολικού πληθυσμού (1888) οι Έλληνες του νομού δεν ξεπερνούν το 6,19%, ποσοστό που στη συνέχεια συνεχώς μειώνεται όχι μόνο εξαιτίας της διαρροής ή του εκβουλγαρισμού κάποιων Ελλήνων, αλλά και από τη διαρκή εσωτερική μετακίνηση των Βουλγάρων κατοίκων²³. Μέχρι το 1900 στο νομό Φιλιππουπόλεως περιλαμβάνονταν οι ελληνικές κοινότητες της Φιλιππουπόλεως, της Στενιμάχου, του Δερμένδερε, των Βοδενών, της Κούκλαινας, του Κάτω Αρβανιτοχωρίου· μετά το 1900 με την επέκταση των ορίων του νομού συμπεριλήφθηκαν επίσης οι κοινότητες της Περιστεράς και του Τατάρ Παζαρτζίκ, γεγονός που ερμηνεύει και την αισθητή αύξηση του ελληνικού πληθυσμού που παρατηρεί-

23. Βλ. για τη μετακίνηση αυτή, K. Jireček, *Knjažestvo Bălgarija*, 62.

ται στην απογραφή του 1900. Η μικρή μείωση στην απογραφή του 1905 σχεδόν οίγουρα ισοδυναμεί με εκβουλαρισμό κάποιων μικρών κοινοτήτων, όπως το Δερμένδερε, το Κ. Αρβανιτοχώρι και ίσως εν μέρει η Περιστέρα, οι οποίες γνωρίζουμε ότι κάτω από τις πιέσεις των τοπικών βουλγαρικών αρχών και του κλήρου απώλεσαν προσωρινά ή οριστικά και τα ελληνικά σχολεία και τις εκκλησίες τους²⁴. Όπως σε όλες τις προηγούμενες περιπτώσεις που εξετάσαμε, έτσι και στο νομό Φιλιππουπόλεως παρατηρείται στην απογραφή του 1910 η γνωστή μείωση του ελληνικού πληθυσμού λόγω της διαρροής που ακολούθησε τα γεγονότα του 1906, ενώ ο ελληνικός πληθυσμός συνεχίζει τη φθίνουσα πορεία του μέχρι το 1920 και αποψιλώνεται κυριολεκτικά στο χρονικό διάστημα που παρεμβάλλεται από την απογραφή του 1920 μέχρι αυτήν του 1934, λόγω της ελληνοβουλγαρικής ανταλλαγής πληθυσμών. Ούτε η ενσωμάτωση το 1934 στο νομό Φιλιππουπόλεως των εδαφών των επαρχιών Νευροκοπίου, Μελενίκου, Πετριτίσιου, Μουσταφά Πασά κ.ά. δεν πρέπει να ενίσχυσε τον ελληνικό πληθυσμό του νομού, καθώς οι Έλληνες κάτοικοι των επαρχιών αυτών φαίνεται ότι τις εγκατέλειψαν σχεδόν ολοκληρωτικά μετά την ενσωμάτωσή τους στη Βουλγαρία (1913, 1915)²⁵.

24. Οι κοινότητες αυτές είχαν αντιμετωπίσει σοβαρά προβλήματα και πριν από την ίδρυση της Τοπαρχίας της Ανατολικής Ρωμυλίας (βλ. για την περίοδο αυτή, *Βουλγάρων ενέργειαι προς κατάλυσιν του κράτους της ελληνικής εκκλησίας και καταστροφήν της ελληνικής εθνότητος εν τε τη Ανατολική Ρωμυλία και Βουλγαρία*, Αθήναι 1908). Τα προβλήματα οξύνθηκαν όμως ιδιαίτερα μετά το 1885, μετά την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας στο Βουλγαρικό Πριγκιπάτο. Μεταξύ του 1887 και του 1897 καταλήφθηκαν από τους Βούλγαρους σχολεία και ναοί και καταταλύνθηκαν έτσι οι ελληνικές κοινότητες Δερμένδερε, Αρβανιτοχωρίου (του νομού Φιλιππουπόλεως), Ρούμκιοϊ, Κοζλουκίου, Κόζλουτζας και Χάσκιοϊ (του νομού Χάσκιοϊ). Βλ. για το χρονικό μερικών καταλήψεων και καταλύσεων (Δερμένδερε, Χάσκιοϊ), ό.π., 13-50· επίσης, *Αι Βουλγαρικαί θηριωδίαί και η Ευρώπη*, Αθήναι 1906, 6.

25. Για την ενσωμάτωση των επαρχιών αυτών στη Βουλγαρία και γενικά για τις μεταβολές στα όρια του νομού Φιλιππουπόλεως βλ. Παράρτημα, πίνακα 2. Για τη διαρροή των Ελλήνων κατοίκων των επαρχιών βλ. Υπουργείον επί των Εξωτερικών, *Διπλωματικά Έγγραφα 1913-1917. Ελληνοσερβική συνθήκη Συμμαχίας-Εισβολή ΓερμανοΒουλγάρων εις Μακεδονίαν* (Συμπλήρωμα), Αθήναι 1917, 51-57: 2.062 Έλληνες κατέφυγαν από την επαρχία Μελενίκου στην Ελλάδα, 640 από την επαρχία Πετριτίσιου, 682 από την επαρχία Νευροκοπίου, 1.383 από την επαρχία Στρωμνίτης, 96 από την επαρχία Μουσταφά Πασά και 4.575 από την επαρχία Ορτάκιοϊ.

2.3. Νομός Βάρνας

Έτος	Συνολικός πληθυσμός	Βούλγαροι με βάση τη γλώσσα	Έλληνες με βάση τη γλώσσα	Έλληνες/ Συνολικός πληθυσμός-%
1888	206.664	89.974	9.255	4,47
1893	215.213	99.998	6.655	3,09
1900	286.184	131.574	9.704	3,39
1905	305.134	160.322	8.542	2,79
1910	329.609	187.313	7.147	2,16
1920	203.137	143.189	5.036	2,47
1926	230.121	167.332	2.015	0,87
1934	149.052	121.493	751*	0,50

Ο νομός Βάρνας εμφανίζεται τρίτος σε ποσοστό συγκέντρωσης ελληνικού πληθυσμού νομός της Βουλγαρίας, με αρκετή ωστόσο διαφορά έναντι των άλλων δύο. Στην καλύτερη περίπτωση (1888) οι Έλληνες δεν ξεπερνούν το 4,47% του συνολικού πληθυσμού του νομού, ποσοστό στο οποίο συμπεριλαμβάνονται κατά πάσα πιθανότητα και ελληνόφωνοι Γκαγκαούζοι. Το ποσοστό Ελλήνων στο νομό μειώνεται συνεχώς και η σταδιακή αυτή μείωση δεν οφείλεται μόνο σε διασπορά ή εκβουλγαρισμό κάποιων κοινοτήτων, αλλά επίσης και σε σημαντικού βαθμού βουλγαρική εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση που σημειώθηκε διαρκώς μετά την απελευθέρωση της Βουλγαρίας (1879)²⁶. Η σημαντική μείωση του ελληνικού πληθυσμού που παρουσιάζεται μεταξύ των πρώτων δύο απογραφών –του 1888 και του

*Το 1934 ο νομός Βάρνας έχει ενσωματωθεί στο νομό Σούμεν. Οι αριθμοί που δίνονται εδώ αφορούν τις επαρχίες Βάρνας (αγροτική και αστική).

26. Μόνο το χειμώνα του 1878-1879 μετανάστευσαν στην περιοχή της Βάρνας 4.500 Βούλγαροι από τη Θράκη και λίγο αργότερα 1.000 από τη Ρουμανική Δοβρουτσά –έμποροι από την Τούλτσα και άλλες παραδουνάβιες πόλεις– και αρκετοί από τη Μ. Ασία. Μετά το ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-78 από τα 338 χριστιανικά χωριά στις επαρχίες Βάρνας και Σούμεν τα 135 αποτελούνταν αποκλειστικά από εποίκους Βουλγάρους: στο νομό Βάρνας συγκεκριμένα εγκαταστάθηκαν σε 51 χωριά του νομού 5.556 Βούλγαροι μετανάστες (βλ. Κ. Jireček, *Knjažestvo Bǎlgarija*, 61-62 και του ίδιου, *Pǎtvanija po Bǎlgarija*, Sofija 1974, 888). Βλ. επίσης για τη μεταγενέστερη μετανάστευση από το εσωτερικό της Βουλγαρίας (Γιάμπολ, Τσιρπάν, Στάρα Ζαγκόρα, Κότελ, Λόζεγκραντ κ.ά.) και από τη Θράκη προς τη Δοβρουτσά, Todor Hristov, *Varna, Sofija 1960*, 54; Veska Stojanova, *Promeni v bita na naselenieto na gr. Varna sled Osvoboždenieto*, Sofija 1979, 145; Vasil Marinov, *Prinos kǎm izučavaneto na bita i kulturata na turcite i gagauzite v Severoiztočna Bǎlgarija*, Sofija 1956, 47-48; L. Miletic, *Staroto bǎlgarkso naselenie v Severoiztočna Bǎlgarija*, Sofija 1902, 3, 120, 147 και 153.

1893—, οφείλεται στην αντίστοιχη μείωση (περίπου 2.500 άτομα) του ελληνικού πληθυσμού στην επαρχία Βάρνας· η μείωση αυτή αποτελεί δημογραφικό παράδοξο, καθώς δεν υπάρχει καμία αλλαγή στα όρια του νομού και κατά την επόμενη απογραφή του 1900 τα αριθμητικά δεδομένα φαίνονται να αγνοούν αυτή τη μείωση και να εξελίσσονται φυσιολογικά, σαν να μη παρεμβλήθηκε ποτέ η απογραφή του 1893. Εάν η μείωση συνεχιζόταν ή ο αριθμός διατηρούνταν το 1900 στα ίδια επίπεδα με αυτόν του 1893, θα μπορούσε να ερμηνευθεί ίσως με σταδιακό εκβουλαρισμό των γκαγκαουζικών χωριών της επαρχίας και του νομού Βάρνας, που αποτελούσαν και την πλειονότητα των «ελληνοφρόνων» χωριών του νομού²⁷. Σε αυτή την περίπτωση όμως πιστεύουμε ότι η μείωση που εμφανίζεται το 1893 είναι τεχνητή και θα μπορούσε να οφείλεται είτε σε αυθαίρετη εγγραφή όλων των Γκαγκαούζων αποκλειστικά και μόνον ως τουρκοφώνων (δυστυχώς λείπουν στοιχεία για τους τουρκοφώνους) από τις αρχές που διενεργούσαν την απογραφή είτε σε ηθελημένη απεμπόληση εκ μέρους των ιδίων των Γκαγκαούζων οιωνδήποτε σχέσεων τους με τους Έλληνες, αποτέλεσμα των συνεχών πιέσεων των τοπικών βουλγαρικών αρχών και των διώξεων που διενεργήθηκαν εναντίον τους σε όλα τα επίπεδα (εκκλησιαστικό, εκπαιδευτικό, προσωπικό) από την ίδρυση ακόμη του Βουλγαρικού Πριγκιπάτου²⁸. Τείνουμε να πιστέψουμε ότι πρόκειται για την πρώτη και όχι για τη δεύτερη άποψη, για τους εξής λόγους: α) στην απογραφή του 1888, η οποία ακολούθησε σωρεία πιέσεων (1882-1883), οι Γκαγκαούζοι δεν φαίνεται να ενέδωσαν και εγγράφηκαν ως Έλληνες· β) οι περισσότεροι από αυτούς επέμεναν επίσης να διατηρούν ελληνικά σχολεία και να ανήκουν φανατικά στο Οικουμενικό Πατριαρχείο μέχρι το 1906· γ) ενώ το 1906 αναγκάστηκαν να προσχωρήσουν στην Εξαρχία, την επόμενη χρονιά πολλοί από αυτούς προσπάθησαν να επιστρέψουν στο Πατριαρχείο με κάθε τίμημα και δ) τέλος, πολλοί από αυτούς διατηρώντας ισχυρή ελληνική εθνική συνείδηση εγγράφηκαν στους ανταλλάξιμους και το 1924-25 μετανάστευσαν στην

27. Να σημειώσουμε ότι στην περίπτωση του νομού Βάρνας παρατηρείται στην ίδια απογραφή και μείωση 7,72% των Ελλήνων υπηκόων (111 άτομα, που πιθανώς αντιπροσώπευαν το πολύ άλλα 550, σε περίπτωση που μόνο ένα μέλος της οικογένειας είχε την ελληνική υπηκοότητα). Ακόμη και αν υπολογιστεί αυτή η μείωση, ωστόσο πάλι μένει να εξηγηθεί τι συνέβη κατά το 1893 στα επιπλέον 2.000 άτομα που αναφέρονται στην απογραφή του 1888 ως ελληνόφωνα.

28. Η εφημερίδα του Οικουμενικού Πατριαρχείου *Εκκλησιαστική Αλήθεια* αναφέρει τις χρονιές 1882 και 1883 σωρεία συλλήψεων, φυλακίσεων και κακομεταχειρίσεως Γκαγκαούζων από τις τοπικές βουλγαρικές αρχές, καθώς και αρπαγές ναών, κλείσιμο ελληνικών σχολείων και πιέσεις για προσχώρηση στην Εξαρχία των κατοίκων των γκαγκαουζικών οικισμών Τσαούσκοι, Τζεβιζλί, Κεστρίτσι, Μπατζίκι, Γενίκιοι, Καραχιουσέιν και Καβάρνα του νομού Βάρνας. Βλ. σχετικά, *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 3 (1882), τεύχ. 48, 775-779 και 4 (1883), τεύχ. 5, 77-79 και τεύχ. 26, 412.

Ελλάδα²⁹. Δυστυχώς, στην απογραφή του 1893, λείπουν δεδομένα που να αφορούν τη δήλωση της εθνικής ταυτότητας των απογραφομένων, η σύγκριση με τα οποία θα διευκόλυνε ίσως την ερμηνεία της εξαιρετικής μείωσης των ελληνοφώνων κατά το έτος αυτό.

Η μείωση του ελληνικού πληθυσμού που παρατηρείται στο νομό Βάρνας κατά την απογραφή του 1905 οφείλεται πιθανώς σε μικρή διαρροή Ελλήνων υπηκόων, το ποσοστό των οποίων ήταν μεγάλο στο νομό αυτό, και σε περιορισμένο εκβουλγαρισμό σε ορισμένα γκαγκαουζικά χωριά, γεγονός φυσικό σε ένα νομό με συντριπτικό βουλγαρικό περίγυρο και συνεχείς πιέσεις εκ μέρους των τοπικών αρχών. Η μικρή μείωση του 1910 οφείλεται και αυτή σε μετανάστευση ή εκβουλγαρισμό που επήλθε μετά το ανθελληνικό κίνημα του 1906· πρέπει ωστόσο να παρατηρήσουμε ότι το ποσοστό μείωσης στο νομό Βάρνας ήταν το μικρότερο που σημειώνεται για τη χρονιά αυτή σε σύγκριση με τους άλλους δύο νομούς-κέντρα έλξης ελληνικού πληθυσμού: μόλις 16,33% μείωση σημειώνεται στο νομό Βάρνας, έναντι 36,23% του νομού Φιλιππουπόλεως και 28,96% του νομού Πύργου, η αντίστοιχη μείωση όμως των Ελλήνων υπηκόων στο νομό Βάρνας είναι 30,50% για τη χρονιά αυτή, γεγονός που μας επιτρέπει να συμπεράνουμε με σχετική ασφάλεια, ότι –τουλάχιστον για το νομό Βάρνας– είναι Έλληνες υπήκοοι που εγκαταλείπουν την περιοχή περισσότερο από ό,τι Έλληνες γεννημένοι στη Βουλγαρία³⁰.

Στη συνέχεια να σημειώσουμε ότι το 1920 η αισθητή μείωση του ελληνικού πληθυσμού συμβαδίζει με την αντίστοιχη του συνόλου και του βουλγαρικού πληθυσμού του νομού και οφείλεται στο σημαντικό περιορισμό των ορίων του νομού μετά το 1913, όταν η συνθήκη του Βουκουρεστίου κατακυρώνει περιοχές του νομού στη Ρουμανία (επαρχίες Μπαλτζίκ, Ντόμπριτς, Κουρτ Μπουνάρ). Τέλος, η σημαντική μείωση του 1926 είναι κατανοητή μέσα στο πλαίσιο εφαρμογής της σύμβασης για την αμοιβαία εθελούσια ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας. Αφήνουμε ασχολίαστα τα δεδομένα της απογραφής του 1934, καθώς ο νομός Βάρνας έχει τότε καταλυθεί

29. Βλ. *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 31 (1907), τεύχ. 8, 121. Οι Γκαγκαουζοί εγκαταστάθηκαν κυρίως σε χωριά της Δυτικής Θράκης (30 περίπου χωριά: 20 στην περιοχή Ορεσιτιάδας, 7 στην περιοχή Διδυμοτείχου και 4 στην περιοχή Κομοτηνής). Οι Μ. Μαραβέλακης-Α. Βακαλόπουλος, *Προσφυγικά εγκαταστάσεις εν τη περιοχή Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1955, αναφέρουν εγκατάσταση 1.222 οικογενειών. Στοιχεία για τα σχολεία των Γκαγκαουζων στο υπό έκδοση βιβλίο Ξ. Κοτσαγεωργή, *Η ελληνική εκπαίδευση στη Βουλγαρία, 1800-1914*, Θεσσαλονίκη, Φαιστός, 1997.

30. Την άποψη ότι μάλλον έποικοι Έλληνες υπήκοοι εγκαταλείπουν το νομό την περίοδο αυτή ενισχύει και το γεγονός ότι στο νομό Βάρνας δεν παρατηρείται μείωση στον απόλυτο αριθμό των Ελλήνων που γεννήθηκαν στη Βουλγαρία μεταξύ των απογραφών του 1905 και 1910, αλλά αύξηση της τάξεως των 178 ατόμων.

και ενσωματωθεί μερικώς ή ολικώς στο νομό Σούμεν· δεν γνωρίζουμε ακριβώς ποια έκταση περιλαμβάνουν οι επαρχίες Βάρνα αστική και Βάρνα αγροτική του εν λόγω νομού, ούτε αν τμήμα του νομού Βάρνας ενσωματώθηκε σε κάποιον άλλο νομό.

Κλείνοντας το σχολιασμό των δεδομένων που αφορούν τον ελληνικό πληθυσμό του νομού Βάρνας, να σημειώσουμε ότι η πλειονότητά του αποτελούσε σχεδόν μία νησίδα στην επαρχία της Βάρνας κυρίως και σε μικρότερη κλίμακα σε αυτήν του Μπαλτζίκ. Βρισκόταν κυρίως εγκατεστημένος μέσα στην ίδια την πόλη της Βάρνας, στις κωμοπόλεις Μπαλτζίκ και Καβάρνα και σε μικρότερο ποσοστό σε ορισμένα χωριά της επαρχίας, ελληνικά και γκαγκαουζικά.

3. Διαφορά μεταξύ ελληνοφώνων και ελληνογενών στις επίσημες βουλγαρικές απογραφές

Έτος	Έλληνες με βάση τη γλώσσα	Έλληνες με βάση την εθνικότητα	Διαφορά	%
1900	70.887	67.491	3.396	4,79
1905	69.820	64.488	5.332	7,63
1910	50.889	43.990	6.899	13,59
1920	46.759	43.083	3.676	7,86
1926	12.782	10.861	1.921	15,02

Ένα αξιοσημείωτο και ενδιαφέρον δεδομένο προέκυψε κατά την αποδελτίωση και μελέτη των βουλγαρικών απογραφών: σε όλες τις απογραφές αυτές, όπου καταγράφονται οι ομάδες του κράτους με βάση και τη μητρική τους γλώσσα και την εθνικότητα (1900-1926), ο απόλυτος αριθμός των ελληνοφώνων διαφέρει από τον αντίστοιχο των ελληνογενών (στο εξής, όσοι δηλώνουν ελληνική καταγωγή) και είναι σταθερά μεγαλύτερος. Η διαφορά κυμαίνεται από τις 2.000 περίπου η μικρότερη (1926) ως 7.000 περίπου η μεγαλύτερη (1910). Αν η διαφορά αυτή μελετηθεί ως απόλυτο μέγεθος και όχι συγκριτικά με το συνολικό ελληνικό πληθυσμό της Βουλγαρίας μπορεί να οδηγήσει σε ασφαλή συμπεράσματα. Παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι η μικρότερη διαφορά εμφανίζεται το 1926, όταν οι εξωτερικές ιστορικές συνθήκες θα ευνοούσαν τη μεγαλύτερη διαφορά: όσοι Έλληνες επρόκειτο να

μεταναστεύσουν δεν είχαν, βέβαια, λόγους να αποκρύψουν την ελληνική τους εθνικότητα, όσοι όμως δεν ενδιαφέρονταν ή δεν μπορούσαν να συμπεριληφθούν στους ανταλλάξιμους και παρέμειναν στη Βουλγαρία μετά την ανταλλαγή του 1924-1925 είναι φυσικό να εκδήλωναν την τάση να ενσωματωθούν στο βουλγαρικό κράτος για οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους, αποκρύπτοντας την ελληνική τους εθνικότητα, παραδεχόμενοι όμως ίσως ακόμη την ελληνική ως μητρική τους γλώσσα.

Η μελέτη όμως της ποσοστιαίας διαφοράς διαχρονικά δίνει μία ασφαλή-στερη εικόνα και σαφώς πιο κοντά στην ιστορική πραγματικότητα. Έτσι, παρ' όλο που ο απόλυτος αριθμός των ελληνογενών σημειώνει σταθερή μείωση διαχρονικά, παράλληλη με αυτή των ελληνοφώνων, η μεταξύ τους ποσοστιαία διαφορά σημειώνει σταθερή αύξηση από το 1900 μέχρι το 1910, μειώνεται αρκετά το 1920 και το 1926 σημειώνει και πάλι μία σημαντική αύξηση. Η αύξηση από το 1900 μέχρι το 1905 μπορεί πιθανώς να ερμηνευθεί με όλους εκείνους τους Έλληνες, οι οποίοι έχοντας πλέον αποφασίσει την οριστική τους παραμονή στο έδαφος της Βουλγαρίας, επιθυμούν να ενσωματωθούν στην κυρίαρχη εθνική ομάδα –μέσα και από τη γλωσσική αφομοίωση– για να εξασφαλίσουν για τον εαυτό τους και τους απογόνους τους τα οικονομικά και κοινωνικά προνόμιά της. Όπως σημειώνεται σε άρθρο ελληνικής εφημερίδας της Βουλγαρίας, πολλοί Έλληνες για να διοριστούν υπάλληλοι δημαρχιακοί, επαρχιακοί και νομαρχιακοί απεμπολούν την ίδια τους την εθνικότητα αποφεύγοντας να μιλούν τη μητρική τους γλώσσα τόσο αυτοί όσο και οι οικογένειές τους, γιατί διαφορετικά δεν υπάρχει περίπτωση να διοριστούν: «η δε αποφυγή αυτή δεν βραδύνει να μετατραπεί εις εντελή απώλειαν της γλώσσης εν τη οικογενεία εκείνη, ένεκα της συνηθείας πλέον εκ συμφέροντος εις την χρήσιν της βουλγαρικής»³¹. Είναι γνωστό, εξάλλου, ότι ήδη από τη δημιουργία του ενωμένου βουλγαρικού κράτους η μη απόκρυψη της ελληνικής εθνικής ταυτότητας ισοδυναμούσε με αδυναμία παρακολούθησης μαθημάτων σε ανώτατες σχολές ή επαγγελματικής σταδιοδρομίας στο στρατό και τις δημόσιες υπηρεσίες. Ο Τσέχος ιστορικός K. Jireček, ο οποίος διατέλεσε Υπουργός της Τοπαρχίας της Ανατολικής Ρωμυλίας, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ενώ πριν από το 1885 υπήρχαν αρκετοί Έλληνες εκπρόσωποι στην τοπική εθνοσυνέλευση και τρεις επαρχίες με μεικτό πληθυσμό είχαν Έλληνα έπαρχο, το 1899 υπήρχαν στους καταλόγους των ανωτέρων δημοσίων υπαλλήλων και των βουλευτών μόνο δύο Έλληνες, ένας επαρχιακός διοικητής και ένας βουλευτής· από άλλες πηγές γνωρίζουμε ότι λίγοι Έλληνες υπηρετούσαν ως επαρχιακοί και στρατιωτικοί γιατροί και επτά ως δικα-

31. Εφ. *Ειδήσεις του Αίμου*, 10.7.1899, κύριο άρθρο.

στές³². Στην κεντρική διοίκηση και ανάμεσα στους υψηλούς αξιωματούχους δεν υπήρχε ούτε ένας εκπρόσωπος ελληνικής καταγωγής· συχνά μάλιστα οι Έλληνες αντιμετώπιζαν αθρόες και αναίτιες απολύσεις, είτε επρόκειτο για Έλληνες αξιωματικούς του βουλγαρικού στρατού είτε για επαρχιακούς γιατρούς, λίγο μάλιστα πριν συμπληρωθεί ο συντάξιμος χρόνος τους³³. Η πιθανότητα αυτή μπορεί ίσως να ερμηνεύσει τις διαφορές που συναντά κανείς σε όλες τις βουλγαρικές απογραφές ανάμεσα στους ελληνογενείς και τους ελληνόγλωσσους, με τους δεύτερους να προηγούνται κατά πολύ των πρώτων, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσεως στις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις ή μετά από γνωστά ανθελληνικά κινήματα που εκδηλώθηκαν στη Βουλγαρία³⁴. Έτσι, η μεγάλη αύξηση της διαφοράς που παρουσιάζεται στην απογραφή του 1910

32. Οι επαρχίες με Έλληνες έπαρχο ήταν του Καβακλή, της Αγκιάλου και της Στενιμάχου (K. Jireček, *Pátunanija po Bálgarija*, Sofija 1974, 755). Δεν γνωρίζουμε ποιος ήταν ο επαρχιακός διοικητής το 1899· ο βουλευτής πιθανώς ήταν ο Χρήστος Παπάζογλου, βουλευτής Καβακλή (ΑΥΕ, 1899, Α/5/1, αρ. 4830, 3.5.1899, Πρδξ. Φιλιππουπόλεως Καλλέργης προς ΥΠΕΞ και εφ. Φιλιππούπολις, 21.10.1903).

Για Έλληνες στρατιωτικούς και επαρχιακούς γιατρούς βρίσκει κανείς αποσπασματικές διάσπαρτες πληροφορίες στις τοπικές ελληνικές εφημερίδες· βλ. ενδεικτικά εφ. Φιλιππούπολις, 11 Σεπτεμβρίου 1903 και 23 Οκτωβρίου 1903.

Για τους Έλληνες δικαστές, βλ. ανωνύμου, «Εκ Βουλγαρίας», *Ελληνισμός* 2 (1899), 30-36.

33. Για την απουσία Ελλήνων στις ανώτερες βαθμίδες της διοίκησης, K. Jireček, *Knjažestvo Bálgarija*, 131. Για τις απολύσεις των Ελλήνων επαρχιακών γιατρών (1899) και αξιωματικών (1904) βλ. ανωνύμου, «Εξ Ανατολικής Ρωμυλίας βουλγαρικοί ερεσχειλεί», *Ελληνισμός* 2 (1899), 466 και ανωνύμου, «Ο εν Βουλγαρία Ελληνισμός εν τη Ελληνική Βουλή», *Ελληνισμός* 7 (1904), 298-300. Βλ. επίσης, Α. Τούσας, *Η βουλγαρική δολιότης και οι ανθελληνικοί διωγμοί εν τη Ανατολική Ρωμυλία (1900-1906)*, Θεσσαλονίκη 1949, 17 και *Persecution des Grecs en Bulgarie et en Roumélie Orientale*, Athènes 1906, 12-13, όπου αναφέρονται επώνυμα 6 δικαστικοί, 4 στρατιωτικοί γιατροί, ένας δημοτικός γιατρός, ένας δημοτικός αρχιτέκτονας, ένας δημοτικός κτηνίατρος και 4 εκπαιδευτικοί Έλληνες, που απολύθηκαν το 1903. Για παλαιότερες παύσεις επίσης Ελλήνων δημοτικών και επαρχιακών γιατρών και αντικατάστασή τους με Βούλγαρους ή δυσμενή μετάθεσή τους μιλά και ο Ι. Βάλληνδας (γιατρός από τη Βάρνα) σε επιστολή προς τη σύζυγό του (7 Σεπτεμβρίου 1891), που σφραγίστηκε στο αταξινόμητο και ανέκδοτο αρχείο της Μαριαννής Βάλληνδα-Τετνέ, Ελληνίδας από τη Βάρνα (Ε.Α.Ι.Α.). Χαρακτηριστικό για την πολιτική των βουλγαρικών αρχών έναντι των Ελλήνων είναι και το γεγονός ότι το 1898 κανονισμός του Βουλγαρικού Πριγκιπάτου, που αφορούσε τους μηχανικούς και τους αρχιτέκτονες του κράτους και τους διαιρούσε σε τρεις κατηγορίες, απέκλειε τους Έλληνες από την κατηγορία των μηχανικών πρώτης τάξεως, εκείνων δηλαδή που μπορούσαν να ασκούν το επάγγελμά τους στις πόλεις Σόφια, Ρουσσόουκ, Φιλιππούπολη, Βάρνα, Πύργο (Εταίρος, «Εξ Ανατολικής Ρωμυλίας», *Ελληνισμός* 1 (1898), 326).

34. Την τάση, περιορισμένη ωστόσο, να εγγράφονται πλέον ως Βούλγαροι όσοι Έλληνες επιθυμούσαν να σταδιοδρομήσουν ως κρατικοί υπάλληλοι –καθηγητές σε δημόσια σχολεία, στρατιωτικοί– ανιχνεύει κανείς σε αποσπασματικές περιπτώσεις, όπως αυτή των Ελλήνων καθηγητών σε ελληνικά σχολεία (και στα Ζαρίφεια Διδασκαλεία Φιλιππουπόλεως) Ιωάννη Ζαννέτου και Κων. Καρατζά, οι οποίοι για να διοριστούν σε βουλγαρικά σχολεία μετέτρεψαν τα επίθετά τους σε Ζαννέτωφ και Καρατζόφ και κυκλοφόρησαν με αυτά γραμματική της αρχαίας ελληνικής γλώσσας στα βουλγαρικά (εφ. *Οδησός*, 5 Οκτωβρίου 1893)· επίσης του Έλληνα στρατιωτικού από τη Βάρνα Αθανασίου Μάνου (Μάνωφ), ο οποίος άλλαξε το επίθετό του εθελουσίως και εμφανίζεται ως συγγραφέας πριν το 1898 με ελληνικό επίθετο και μετά το 1898 με βουλγαρικό, γρά-

–κατά 6 περίπου ποσοστιαίες μονάδες– είναι απόλυτα ερμηνεύσιμη με βάση τα δεδομένα της ιστορικής πραγματικότητας: οι ανθελληνικοί διωγμοί του 1906, ενώ από τη μια οδηγούν σε διαρροή μεγάλου αριθμού Ελλήνων από τη Βουλγαρία, από την άλλη αναγκάζουν ορισμένους που δεν επιθυμούν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους να δηλώσουν στο εξής Βούλγαροι πολίτες εμμένοντας ίσως για ένα χρονικό διάστημα στην ελληνοφωνία τους. Η μείωση πάλι της διαφοράς μεταξύ ελληνοφώνων και ελληνογενών στην απογραφή του 1920 ισοδυναμεί με επιστροφή στα ίδια σχεδόν ποσοστά με την προ του ανθελληνικού κινήματος εποχή και αντανάκλα πιθανώς την πρόσκαιρη σταθερότητα στις εσωτερικές σχέσεις των ελληνικών κοινοτήτων με το βουλγαρικό κράτος –μετά βέβαια από το ταραγμένο πρώτο μισό της δεκαετίας που μεσολάβησε μεταξύ των δύο απογραφών (Βαλκανικοί πόλεμοι, 1912-13 και κατάλυση της ελληνικής εκκλησίας στη Βουλγαρία, 1914). Το 1926 σημειώνεται μία σημαντική αύξηση που ξεπερνά σε ποσοστιαίες μονάδες και αυτή του 1910: ένα 15% των ελληνοφώνων δεν δηλώνουν και ελληνογενείς. Θεωρούμε εκ προοιμίου σχεδόν αδύνατη την περίπτωση οι ελληνόφωνοι αυτοί κάτοικοι της Βουλγαρίας να ταυτίζονται με Βούλγαρους της ελληνικής Μακεδονίας που, γνωρίζουμε ότι κατά κύματα, μεταναστεύουν την εποχή αυτή στη Βουλγαρία· επίσης, είναι κατά τη γνώμη μας πολύ λίγο πιθανό άλλοι πολίτες της Βουλγαρίας Αρμένιοι και Εβραίοι, πολλοί από τους οποίους σύμφωνα με έγκυρες πληροφορίες ήταν Έλληνες υπήκοοι, να εμμένουν στη διακήρυξη της ελληνοφωνίας τους. Προσωπικά πιστεύουμε ότι η διαφορά προκύπτει και πάλι από Έλληνες που έχοντας αποφασίσει να παραμείνουν στη Βουλγαρία και να μη μεταναστεύσουν στην Ελλάδα ως ανταλλάξιμοι, δηλώνουν μεν την ελληνογλωσσία τους, θωρακίζονται όμως απέναντι στο μέλλον αρνούμενοι την ελληνική τους καταγωγή. Σε αυτή την περίπτωση η αύξηση του ποσοστού είναι παραπάνω από ερμηνεύσιμη: με την απόφαση της ανταλλαγής (προαναφερθείσα σύμβαση Νεϊγύ 1919), η οποία φαίνεται να λύνει οριστικά το ζήτημα της παραμονής ελληνικής μειονότητας στη Βουλγαρία προς την κατεύθυνση της αποχώρησής της από τη χώρα, μειώνονται δραματικά ή και εκλείπουν πλέον οριστικά οι πιθανότητες αναγνώρισης και παραχώρησης από το επίσημο βουλγαρικό κράτος οποιωνδήποτε προνομίων

φοντας τα έργα του στη βουλγαρική γλώσσα. Την τάση αυτή στιγματίζει και ο συντάκτης της ελληνικής εφημερίδας Φιλιππουπόλεως *Ειδήσεις του Αίμου* σε πολλά κύρια άρθρα της εφημερίδας κάνοντας έκκληση σε γονείς, ιερείς, δασκάλους και δημογέροντες να διασώσουν την εθνική ύπαρξη των Ελλήνων καταπολεμώντας την τάση των παιδιών τους για επιζήτηση δημοσίων θέσεων. Η κατάληψη των θέσεων αυτών ισοδυναμούσε με απειρόληψη της γλώσσας αρχικά, αλλά και της εθνικότητας στη συνέχεια για λόγους οικονομικού συμφέροντος και κοινωνικής επιβίωσης (Βλ. ενδεικτικά, εφ. *Ειδήσεις του Αίμου*, 10.7.1899, κύριο άρθρο).

και δικαιωμάτων σε όσους εμμένουν στη διακήρυξη της ελληνικής τους καταγωγής· αρκετοί Έλληνες λοιπόν που προτιμούν λόγω των ποικίλων δεσμών τους με τη χώρα να παραμείνουν στη Βουλγαρία και επιθυμούν να απολαμβάνουν στο εξής τα δικαιώματα του πλήρους Βούλγαρου πολίτη είναι φυσικό να απεμπολούν και την ελληνική τους καταγωγή.

Κατά την πραγμάτευση του θέματος της υποεθνότητας αυτής, προβληματιστήκαμε για τη συμπεριφορά των ομάδων ελληνοφώνων και ελληνογενών σε νομούς και επαρχίες με αντίστοιχα μεγάλο και μικρό ποσοστό συγκέντρωσης ελληνικού πληθυσμού· η υπόθεση ήταν ότι σε περιοχές με μεγάλο ποσοστό συγκέντρωσης οι Έλληνες της Βουλγαρίας θα ένιωθαν και ανάλογα μεγαλύτερη ασφάλεια να εκδηλώσουν την ελληνική τους καταγωγή, αντίθετα με περιοχές όπου ο ισχυρός βουλγαρικός περίγυρος θα επιδρούσε αρνητικά στο μικρό ποσοστό ελληνικού πληθυσμού, «αναγκάζοντάς» το να αποκρύπτει την ελληνική του καταγωγή και οδηγώντας το έτσι αναπόφευκτα στην αφομοίωση. Για τη διερεύνηση της υπόθεσης αυτής επιλέξαμε ως χρονικά σημεία αναφοράς τις δύο απογραφές του 1900 (χρονιά χωρίς προβλήματα για τους Έλληνες όπως και οι αμέσως προηγούμενες) και του 1910 (χρονιά που αντανάκλα τις συνέπειες του ανθελληνικού κινήματος του 1906). Από τις διοικητικές μονάδες πρώτου βαθμού (νομοί) επιλέχθηκαν οι δύο νομοί με το μεγαλύτερο ποσοστό συγκέντρωσης του ελληνικού πληθυσμού –Πύργου και Φιλιππουπόλεως– και ένας νομός με πολύ μικρό ποσοστό Ελλήνων κατοίκων –Χάσκιοϊ. Τα αποτελέσματα αποτυπώνονται στον παρακάτω πίνακα και είναι πιστεύουμε χαρακτηριστικά:

Διαφορά μεταξύ ελληνοφώνων και ελληνογενών

Έτος	Σύνολο Βουλγαρίας	Νομός Πύργου	Νομός Φιλ/πόλεως	Νομός Χάσκιοϊ
1900	4,79%	2,79%	0,14%	7,83%
1910	13,59%	10,04%	4,75%	51,42%

Είναι σαφές από τα δεδομένα που αναφέρονται στον πίνακα ότι στους νομούς με μεγάλο ποσοστό συγκέντρωσης ελληνικού πληθυσμού τα ποσοστά της διαφοράς ελληνοφώνων και ελληνογενών είναι μεν ευθέως ανάλογα με τα ποσοστά του συνόλου της Βουλγαρίας, κινούνται όμως σε σαφώς πολύ μικρότερη κλίμακα, ιδιαίτερα στο νομό Φιλιππουπόλεως, όπου σε περιόδους

ηρεμίας η διαφορά αυτή εμφανίζεται ουσιαστικά ανύπαρκτη· με το γεγονός αυτό δεν είναι άσχετο και το ότι οι κύριες αριθμητικά και πολιτιστικά ελληνικές κοινότητες του νομού δεν είναι άλλες από τη Φιλιππούπολη και τη Στενήμαχο, ακμαίες και δραστήριες στον εθνοπολιτιστικό τομέα. Και στο νομό Χάσκιοϊ τα ποσοστά διαφοράς ελληνοφώνων και ελληνογενών είναι ευθέως ανάλογα με αυτά του συνόλου της Βουλγαρίας, είναι όμως σαφέστερα πολύ μεγαλύτερα με μία συντριπτική απόκλιση στην απογραφή του 1910, όταν εμφανίζονται να αποκρύπτουν την ελληνική τους καταγωγή περισσότεροι από τους μισούς ελληνοφώνους του νομού. Στην τελευταία αυτή περίπτωση νομίζουμε ότι φωτογραφίζεται ουσιαστικά στην εθνική συμπεριφορά βραχυπρόθεσμα και στη διαδικασία της αφομοίωσης των Ελλήνων της Βουλγαρίας μακροπρόθεσμα η επίδραση τόσο του ισχυρού βουλγαρικού περίγυρου, αλλά και κυρίως των περιόδων κρίσεως στις σχέσεις των ελληνικών κοινοτήτων με το βουλγαρικό κράτος.

Εξίσου ενισχυτικά προς την κατεύθυνση αυτή είναι τα στοιχεία που προκύπτουν από μία αντίστοιχη σύγκριση των διοικητικών μονάδων δευτέρου βαθμού (επαρχίες) που επιλέξαμε ως αντιπροσωπευτικές. Από τη μια οι επαρχίες με μεγάλη συγκέντρωση ελληνικού πληθυσμού, όπως η Αγκιάλος, το Κιζίλ Αγάτς και ο Πύργος· από την άλλη οι επαρχίες με μικρό ποσοστό Ελλήνων, όπως η Γιάμπολ και το Κάρνομπατ και η επαρχία με ολιγάριθμη ελληνική κοινότητα, όπως το Κάρλοβο. Και εδώ τα στοιχεία είναι αποκαλυπτικά:

α) Επαρχίες με μεγάλη συγκέντρωση ελληνικού πληθυσμού

Διαφορά μεταξύ ελληνοφώνων και ελληνογενών

Έτος	Σύνολο Βουλγαρίας	Επαρχία Αγκιάλου	Επαρχία Κιζίλ Αγάτς	Επαρχία Πύργου
1900	4,79%	0,28%	0,18%	7,29%
1910	13,59%	-32,62%	2,53%	23,5%

Στην αγροτική επαρχία του Κιζίλ Αγάτς –όπου η περιοχή του Καβακλή με το συμπαγή αγροτικό ελληνικό πληθυσμό των 11 κοινοτήτων– εμφανίζονται τα μικρότερα ποσοστά διαφοράς μεταξύ ελληνοφώνων και ελληνογενών, ακόμη και στην κρίσιμη περίοδο μετά το 1906, εκπληκτικά πιο μικρά από τα α-

ντίστοιχα του συνόλου της Βουλγαρίας. Στον κατεξοχήν αστικό ελληνικό πληθυσμό της επαρχίας Πύργου αντίθετα, παρ' όλο που τα ποσοστά είναι ευθέως ανάλογα με αυτά του συνόλου της Βουλγαρίας, είναι ταυτόχρονα αρκετά μεγαλύτερα και αντανακλούν πιστεύουμε την ταχύτερη διαδικασία αφομοίωσης του αστικού μειονοτικού πληθυσμού –για κοινωνικούς και οικονομικούς λόγους– στην κυρίαρχη εθνική ομάδα. Τέλος, η επαρχία Αγγιάλου, όπου πριν το 1900 οι Έλληνες υπερερούσαν αριθμητικά της κυρίαρχης εθνικής ομάδας, παρουσιάζει πολύ ενδιαφέροντα δεδομένα: ενώ κατά την απογραφή του 1900 εμφανίζει αναλογίες με την επαρχία του Κιζίλ Αγάτς, με την οποία εξάλλου τη συνδέουν και κοινά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά όσον αφορά το ποσοστό συγκέντρωσης συμπαγούς αγροτικού ελληνικού πληθυσμού, το 1910 είναι οι ελληνογενείς αυτοί που υπερερούν των ελληνοφώνων και μάλιστα κατά 32,62%. Το γεγονός αυτό, που πολύ πιθανώς οφείλεται σε λάθος καταγραφής, μπορεί διαφορετικά να ερμηνευθεί μόνο με το φόβο που προκάλεσαν τα γεγονότα του 1906 και οδήγησε αρκετούς ελληνόφωνους να μη δηλώνονται πλέον ως γνώστες της ελληνικής γλώσσας.

β) Επαρχίες με μικρή έως ελάχιστη παρουσία ελληνικού πληθυσμού

Διαφορά μεταξύ ελληνοφώνων και ελληνογενών

Έτος	Σύνολο Βουλγαρίας	Επαρχία Καρνομπάτ	Επαρχία Γιάμπολ	Επαρχία Καρλόβου
1900	4,79%	5,2%	7,77%	51,53%
1910	13,59%	53,60%	39,27%	61,53%

Τα στοιχεία του πίνακα αυτού δικαιώνουν πιστεύουμε τόσο την έναρξη του προβληματισμού μας όσο και την υπόθεση εργασίας που θέσαμε. Οι επαρχίες του βουλγαρικού κράτους με μικρό αριθμό Ελλήνων παρουσιάζουν και τις μεγαλύτερες διαφορές μεταξύ ελληνοφώνων και ελληνογενών, οι οποίες σε περιόδους κρίσεως εκτοξεύονται σε χαρακτηριστικά ύψη αποτυπώνοντας σχεδόν απόλυτα την αριθμητική, συναισθηματική και κοινωνική πίεση του κυρίαρχου εθνικού περιγύρου πάνω στη μειονότητα. Πίεση που σε επαρχίες με σημαντικά ολιγαριθμότερη μειονότητα, όπως αυτή της επαρχίας Καρλόβου, αναγκάζει τη μειονότητα αυτή να εμπλακεί στη διαδικασία αφομοίωσης ήδη από τις περιόδους σχετικής γενικής ηρεμίας στις σχέσεις της με

το κυρίαρχο κράτος. Η ίδια διαδικασία αφομοίωσης μετά από αντίστοιχων ειδών πιέσεις μπορεί να αφορά και επαρχίες με άλλοτε ακμαίο ελληνικό πληθυσμό, όπως αυτή του Κιζίλ Αγάτς, όταν η πλειοψηφία του την εγκαταλείπει: είναι χαρακτηριστικό ότι στην επαρχία αυτή, όταν ο ελληνικός πληθυσμός μειώνεται από 12.735 Έλληνες το 1920 σε 304 το 1926, η ποσοστιαία διαφορά των ελληνοφώνων προς τους ελληνογενείς εκτοξεύεται στο 42,43%.

Ένα ακόμη ερέθισμα μας έδωσαν οι βουλγαρικές απογραφές σχετικά με τη συμπεριφορά των ελληνοφώνων και ελληνογενών κατοίκων της Βουλγαρίας κατά φύλο σε διάφορες χρονικές στιγμές μεταξύ 1900-1926.

Έτος	Άντρες ελληνό- φωνοι	Άντρες ελληνο- γενείς	Διαφορά %	Γυναίκες ελληνό- φωνες	Γυναίκες ελληνο- γενείς	Διαφορά %
1900	36.171	34.074	5,79	34.588	32.561	5,86
1905	35.578	32.447	8,80	34.242	31.040	9,35
1910	25.655	21.770	15,14	25.234	21.505	14,77
1920	22.388	20.344	9,12	24.071	21.730	9,72
1926	6.119	4.933	19,38	6.663	5.631	15,48

Η εξέταση των σχετικών δεδομένων έδειξε ότι σε όλες τις απογραφές τα δύο φύλα παρουσιάζουν ανάλογη συμπεριφορά με αυτή του συνολικού ελληνικού πληθυσμού της Βουλγαρίας: οι ελληνόφωνοι άντρες και γυναίκες είναι πάντοτε περισσότεροι από τους ελληνογενείς ομοφύλους τους. Η διαφορά μάλιστα αυξάνει σημαντικά από απογραφή σε απογραφή με δραματική άνοδο τις δύο κρίσιμες απογραφές του 1910 και του 1926. Παρατηρείται όμως το εξής παράδοξο: ενώ σε περιόδους ηρεμίας (1900, 1905, 1920) το ποσοστό διαφοράς μεταξύ ελληνοφώνων και ελληνογενών είναι αναλογικά μεγαλύτερο στις γυναίκες, σε περιόδους κρίσης (1910, 1926) το ποσοστό αυτό είναι μεγαλύτερο στους άντρες. Δεν υπάρχουν σαφείς αποδείξεις για την ερμηνεία που θα δώσουμε, είναι όμως μία πρόταση που πιστεύουμε ότι ευσταθεί κατά το μάλλον ή ήττον: το μεγαλύτερο ποσοστό διαφοράς μεταξύ ελληνοφώνων και ελληνογενών αντρών σε περιόδους κρίσης μπορεί με μεγάλη ασφάλεια να αποδοθεί σε Έλληνες που αποκρύπτουν την ελληνική τους ιθαγένεια για λόγους ασφάλειας, οικονομικούς, κοινωνικούς κ.ά. Στην περίπτωση των γυναικών δεν πρέπει να παραβλέψουμε επίσης και το ρόλο των εκτεταμένων πλέον μεικτών γάμων, ρόλος που αν και δεν έχει μελετηθεί επιστημονικά για τη συγκεκριμένη περίπτωση των Ελλήνων της Βουλγαρίας, γνωρίζουμε ότι

είναι καταλυτικός στις μειονοτικές κοινότητες³⁵. Το μεγαλύτερο ποσοστό διαφοράς λοιπόν μεταξύ ελληνοφώνων και ελληνογενών γυναικών σε περιόδους ηρεμίας μπορεί να υποθέσει κανείς ότι αντιπροσωπεύει γυναίκες που μετά από ένα μεικτό γάμο είτε οι ίδιες δηλώνουν μη ελληνική ιθαγένεια είτε οι απογραφείς ή οι αρχηγοί των νοικοκυριών τις δηλώνουν ως μη Ελληνίδες.

4. Έλληνες υπήκοοι στη Βουλγαρία (σύμφωνα με τις επίσημες βουλγαρικές απογραφές)

Έτος	Έλληνες με βάση τη γλώσσα	Έλληνες υπήκοοι	%	Άντρες υπήκοοι	Γυναίκες υπήκοοι	Άντρες υπήκοοι/ Άντρες ελληνόφωνοι	Γυναίκες υπήκοοι/ Γυναίκες ελληνόφωνες
1888	58.326	5.808	9,957				
1893	58.518	6.706	11,459	3.915	2.791	13,02%	9,80%
1900	70.887	7.544	10,642	4.172	3.372	11,53%	9,74%
1905	69.820	7.299	10,454	3.949	3.350	11,09%	9,78%
1910	50.889	3.985	7,83	2.096	1.889	8,16%	7,48%
1920	46.759	6.433	13,757	3.307	3.126	14,77%	12,98%
1926	12.782	4.146	32,436	2.094	2.052	34,22%	30,79%
1934	9.601	2.448	25,497	1.203	1.245	25,94%	25,07%

35. Χαρακτηριστικά είναι όσα σημειώνει σε επιστολή της προς τη Μαριάνθη Βάλληνδα-Τε-τενέ (2 Απριλίου 1894) η θεία της Μοσχού Βάλληνδα για την τάση να παντρεύονται Ελληνίδες της Βάρνας με Βούλγαρους πολιτικούς και αξωματικούς, με τους οποίους συναναστρέφονταν σε χορούς και άλλες συνεστιάσεις παριστάνοντας κατά την ηλικιωμένη κυρία τις προσοδευτικές και «ανεπτυγμένες». Οι Έλληνες γονείς φαίνεται πάντως να δυσανασχετούν σε τέτοια συνεισέ-σια, δεν έχουν όμως και την αντίστοιχη δύναμη πλέον να τα αποτρέψουν και αντιδρούν μόνο με γραφικούς τρόπους, όπως αυτός που αναφέρει η θεία Βάλληνδα στην επιστολή της: «Ο δε βαρβέ-ρης λέγει αν θέλη ας στην πάρη χωρίς πρίκα εις βούλγαρον και πρίκα δεν την δίδω» (και πάλι από το ανέκδοτο και αταξινόμητο αρχείο της Μαριάνθης Βάλληνδα-Τετενέ). Αποσπασματικές πλη-ροφορίες για μεικτούς γάμους μπορεί να συλλέξει κανείς και από τις ντόπιες ελληνικές εφημερί-δες, όταν οι γάμοι αυτοί αναγγέλλονται ή αναφέρονται γιατί πρόκειται για επωνύμους της πε-ριοχής. Βλ. χαρακτηριστικά, την περίπτωση του Βαρναίου δημοτικού άρχοντα Κ. Ράγκωφ, ο ο-ποίος ήταν παντρεμένος με Ελληνίδα και του Έλληνα επάρχου Βάρνας Ευστρατίου Αγγελίδη, ο οποίος ήταν παντρεμένος με Βουλγάρα (ΑΥΕ, 1894, Α/5, αρ. 7500, 11.7.1894, πρόξενος Βάρνας Γ. Παπαγεωργιάδης προς Υπουργείο Εξωτερικών και εφ. *Οδησός*, 26 Φεβρουαρίου 1892). Επί-σης, εφ. *Ευξείνος*, 23.9.1895, 21.10.1895 και 25.2.1896 και εφ. *Ειδήσεις του Αίμου*, 7.6.1900, ό-που ο συντάκτης σχολιάζει με ειρωνεία και πικρία το γεγονός: «...Τέσσαρες γάμοι μανθάνομεν, ότι ετελέσθησαν και κατά τους τέσσαρας αυτούς η νυμφία ήτο Ελληνίς, ο δε νυμφίος Βούλγα-»

Έτος	Έλληνες υπήκοοι	Έλληνες υπήκοοι γεννημένοι στη Βουλγαρία	Έλληνες υπήκοοι γεννημένοι στην Ελλάδα	Έλληνες υπήκοοι γεννημένοι στην Οθ. Αυτοκρατ.	Άντρες υπήκοοι γεννημένοι στη Ρουμανία	Έλληνες υπήκοοι γεννημένοι αλλού
1900	7.544	5.039	941	911	97	56
1905	7.299	5.703	663	789	102	42
1910	3.985	3.020	439	422	61	35
1920	6.433	3.604	1.970 και 388 ³⁶	206 ³⁷	104	153
1926	4.146	2.607	468 και 228 ³⁶	682 ³⁷	62	53

Η μελέτη των βουλγαρικών απογραφών αποκαλύπτει κάποια επίσης ενδιαφέροντα δημογραφικά δεδομένα που αφορούν την υπηκοότητα των κατοίκων της χώρας και ιδιαίτερα τους Έλληνες υπηκόους και συμπληρώνουν κατά κάποιο τρόπο τη φυσιογνωμία του ελληνικού πληθυσμού της Βουλγαρίας. Αποδελτίωσαμε και μελετήσαμε τα στοιχεία που δίνουν οι απογραφές για τους Έλληνες υπηκόους γιατί πιστεύαμε ότι: α) αν συνδυαστούν με τα στοιχεία για τον τόπο γέννησης των Ελλήνων της ηγεμονίας θα μπορούσαν να μας οδηγήσουν σε πειστικά συμπεράσματα για την εντοπιότητα ή μη των Ελλήνων της Βουλγαρίας· β) η κίνηση του απόλυτου αριθμού των υπηκόων διαχρονικά, καθώς και η μελέτη του ποσοστού τους επί του συνολικού ελληνικού πληθυσμού θα μας έδινε τη δυνατότητα να διαπιστώσουμε πώς λειτουργούσε η ιδιότητα του Έλληνα υπηκόου σε περιόδους κρίσης στις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις.

Η αποδελτίωση των δεδομένων των βουλγαρικών απογραφών δείχνει ότι

ρος. Παράξενον να σε υβρίξωσιν αφ' ενός ως διεφθαρμένην και γαγγραινωμένην φυλήν και να ερωτεύονται αφ' ετέρου και να νυμφεύονται τας κόρας σου!». Ο ίδιος σε άλλο άρθρο του (Εφ. *Ειδήσεις του Αίμου*, 10.7.1899) θεωρεί «μία έτι αιτία εκβουλγαρίσεως των Ελλήνων» ακριβώς την τάση να παντρεύονται οι Ελληνίδες με Βουλγάρους. Για τους μεικτούς γάμους, βλ. και Νεοκλής Καζάζης, *Ο Ελληνισμός εν τη Χερσονήσω του Αίμου*, Αθήναι 1899, 156-157.

36. Ο πρώτος αριθμός αντιπροσωπεύει όσους γεννήθηκαν στην Οθωμανική Μακεδονία και Θράκη, οι οποίες ενσωματώθηκαν στην Ελλάδα μετά το 1913· ο δεύτερος όσους γεννήθηκαν στην υπόλοιπη Ελλάδα.

37. Ο αριθμός αυτός αντιπροσωπεύει μόνο την Ασιατική και Ευρωπαϊκή Τουρκία όπως προέκυψε μετά το 1913, σε αντίθεση με τους προηγούμενους που περιλαμβάνουν όσους γεννήθηκαν επίσης στην Οθωμανική Μακεδονία και Θράκη (Βιλαέτια Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου, Αδριανουπόλεως) και την Αλβανία.

ο απόλυτος αριθμός των Ελλήνων υπηκόων αυξομειώνεται: από το 1888 μέχρι το 1900 παρουσιάζει μία σταθερή αύξηση· το 1910 εμφανίζει μία σημαντική μείωση (περίπου στο μισό), το 1920 μία επίσης σημαντική αύξηση (επίσης περίπου στο μισό), για να σημειώσει και πάλι σταδιακή μείωση από το 1920 μέχρι το 1934. Σε όλες τις βουλγαρικές απογραφές η πορεία του απόλυτου αριθμού των υπηκόων είναι παράλληλη με αυτή του απόλυτου αριθμού των ελληνοφώνων της Βουλγαρίας, με μία σημαντική διαφοροποίηση-απόκλιση το 1920· ενώ ο απόλυτος αριθμός των Ελλήνων μειώνεται ελαφρά, ο αριθμός των Ελλήνων υπηκόων αυξάνεται κατά 38% περίπου. Τέλος, σε όλες τις απογραφές ο αριθμός των αντρών Ελλήνων υπηκόων είναι σαφώς μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο των γυναικών, με εξαίρεση το 1934 όταν οι γυναίκες υπήκοοι είναι ελαφρώς περισσότερες.

Το ποσοστό των Ελλήνων υπηκόων επί του συνολικού ελληνικού πληθυσμού στην περιοχή παρουσιάζει μία κατά προσέγγιση σταθερότητα από το 1888 έως το 1905 (10-11%), σημειώνει μία θεαματική πτώση το 1910, αρχίζει να παρουσιάζει μία αύξηση κατά το 1920 και το 1926 εκτοξεύεται στο 32%· επίσης υψηλό εμφανίζεται το 1934 (25% περίπου). Ανάλογα είναι και τα ποσοστά που αφορούν τόσο τον αντρικό όσο και το γυναικείο πληθυσμό των Ελλήνων υπηκόων, με πολύ μικρές και ασήμαντες αποκλίσεις.

Ο δεύτερος πίνακας μας δίνει τη δυνατότητα να κάνουμε την εξής ενδιαφέρουσα διαπίστωση: η πλειοψηφία —συχνά συντριπτική— των Ελλήνων υπηκόων της Βουλγαρίας χαρακτηρίζεται επίσης από εντοπιότητα, ενώ αισθητά λιγότεροι είναι οι Έλληνες υπήκοοι που έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα και στην Οθωμανική αυτοκρατορία και ελάχιστοι όσοι έχουν γεννηθεί στη Ρουμανία και αλλού. Έτσι, στις απογραφές του 1905 και του 1910 οι γηγενείς Έλληνες υπήκοοι αποτελούν το 78,13% και το 75,78%, ενώ μικρότερο εμφανίζεται το ποσοστό των γηγενών το 1900, το 1920 και το 1926, 66,79%, 56,02% και 62,87% αντίστοιχα.

Σχολιάζοντας τα στοιχεία που ήδη παραθέσαμε, θα παρατηρούσαμε ότι η αύξηση των Ελλήνων υπηκόων από το 1888 μέχρι και το 1900 μπορεί να οφείλεται: α) Σε πρόσκτηση της ελληνικής υπηκοότητας από ντόπιους Έλληνες της Βουλγαρίας (με τη συμμετοχή σε πολέμους —1897, θητεία στον ελληνικό στρατό, σπουδές στην Ελλάδα, αλλά και άλλα μέσα) για λόγους ίσως ασφάλειας σε ένα εθνικό βουλγαρικό κράτος, για να αποφύγουν τη στράτευσή τους στο βουλγαρικό στρατό ή και για οικονομικούς λόγους (προνόμια ξένων εμπόρων, απαλλαγή από τη φορολογία)³⁸· την άποψη ενισχύει και το γε-

38. Την τακτική Ελλήνων, αλλά και Εβραίων να αποκτούν την ελληνική υπηκοότητα, κυρίως για να αποφύγουν τη στράτευσή τους στο βουλγαρικό στρατό, πιστοποιούμε και από επίσημα

γονός ότι οι άντρες Έλληνες υπήκοοι είναι σαφώς περισσότεροι από τις γυναίκες —58,38% το 1893 και 55,30% το 1900. β) Σε νέους Έλληνες οικονομικούς μετανάστες που εισρέουν και εγκαθίστανται στο νέο κράτος εκμεταλλευόμενοι τις καινούριες δυνατότητες επιχειρηματικής δραστηριότητας και πλουτισμού. Η μικρή μείωση του αριθμού των Ελλήνων υπηκόων που σημειώνεται στα 1905 είναι παράλληλη με τη μείωση του συνολικού αριθμού των Ελλήνων της χώρας και πρέπει να οφείλεται σε στοχευμένες αναχωρήσεις από τη Βουλγαρία Ελλήνων υπηκόων μη γηγενών, οι οποίοι πιθανώς αναζητούν ασφαλέστερο και πιο σταθερό έδαφος για την επαγγελματική και οικογενειακή τους αποκατάσταση³⁹: την άποψη ενισχύει και η σημαντική μείωση των Ελλήνων υπηκόων που έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα και την Οθωμανική

έγγραφα του Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών: βλ. χαρακτηριστικά τον φάκελο ΑΥΕ, 1900, Β/1/1, ο οποίος είναι γεμάτος από αιτήσεις Ελλήνων, και σε μικρότερο βαθμό Εβραίων, να εγγραφούν στα δημοτολόγια πόλεως της Ελλάδας ώστε να αποφύγουν τη στρατολόγησή τους. Επίσης και την επιστολή προς τη Μαριάνθη Βάλληνδα-Τετενέ του ξαδέλφου της Αποστόλου (2 Φεβρουαρίου 1894) [από το αταξινόμητο και ανέκδοτο αρχείο της ίδιας που φυλάσσεται στο Ε.Λ.Ι.Α.].

Για την ανασφάλεια που ωθούσε κάποιους Έλληνες —και μάλιστα από συγκεκριμένες κοινότητες— στην απόκτηση της ελληνικής υπηκοότητας ήδη πολύ πριν από την ίδρυση του βουλγαρικού κράτους (και η οποία φαίνεται ότι έγινε σταδιακά «παράδοση» στις κοινότητες αυτές) βλ. όσα χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γάλλος πρόξενος Φιλίππουπόλεως Ch. Champoiseau, 14 Mai 1862: «...les Grecs, d'autre part, cherchent à l'étranger une protection qui leur manque dans le pays, et, à Stanimakos ville de dix mille âmes presque entièrement grecque, à 3 heures de Philippopolis, une grande partie des jeunes gens partent pour Athènes ou en sont déjà revenus, avec des passeports helléniques et vetus de la fustanelle nationale...», Α.Μ.Α.Ε., C.C.C., Ανδρίνοπλη, vol. 2. Φαίνεται ότι αργότερα οι Έλληνες αυτοί χρησιμοποιούσαν κάθε μέσο, έστω και αθέμιτο, για να αποκτήσουν την ελληνική υπηκοότητα: χαρακτηριστικά είναι όσα γράφει ο Έλληνας πρόξενος Φιλίππουπόλεως Καλλέργης, ο οποίος σημειώνει σε έγγραφο του προς τον Υπουργό Εξωτερικών Άθω Ρωμάνο: «Τα 9/10 των ενταύθα Ελλήνων κατάγονται εκ Βουλγαρίας... Εκ τούτων άλλοι απέκτησαν την Ελληνικήν ιθαγένειαν επί Τουρκοκρατίας ακόμη, άλλοι κατά την προσάρτησιν της Θεσσαλίας ως ήθην εκείθεν καταγόμενοι, και τινες εξ αυτών δι' ιδιαίτερων μέσων, τη συμπράξει δυστυχώς κατωτέρων υπαλλήλων της Βασ. Κυβερνήσεως εν Βουλγαρία, οίτινες επιπλήρωνοντο 15-30 οθωμ. λ. δι' εν πιστοποιητικόν ελληνικής ιθαγενείας όπερ εν συνεννοήσει μεθ' υπαλλήλου της εν Αθήναις δημαρχίας εξέδιδον αυτοίς, εξασπαιζόντες τους προύσταμένους αυτών...εοχηματίσθη δυστυχώς έκτοτε παρά τους Βουλγάρους ότι διά τούτων μέσων εδημιουργήθησαν οι Έλληνες υπήκοοι, ιδίως οι της Στενιμάχου...», ΑΥΕ, 1900, Β/1/1, αρ. 4491, 24.4.1899.

39. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η σημαντική και γνωστή οικογένεια Βάλληνδα της Βάρνας, η οποία αναχωρεί γιηματικά από την περιοχή κατά την περίοδο 1901-1903. Ο πατέρας Ι. Βάλληνδας, επαρχιακός γιαντρός του βουλγαρικού κράτους, κουρασμένος από την επαγγελματική ανασφάλεια και τις συνεχείς δυσμενείς μεταθέσεις, στέλνει τα παιδιά του για σπουδές στη Δυτική Ευρώπη, μεταναστεύει αργότερα ο ίδιος στη Ρουμανία και τέλος εγκαθίστανται οριστικά στην Ελλάδα. Οι πληροφορίες από το ανέκδοτο αρχείο της κόρης του Μαριάνθης Βάλληνδα-Τετενέ, το οποίο μελέτησε μερικώς η συντάκτρια του άρθρου. Στο ίδιο αρχείο σώζονται και επιστολές του ίδιου προς τη σύζυγό του Ελένη (12 Σεπτεμβρίου 1892 και 14 Ιανουαρίου 1893), οι οποίες αναφέρουν οριστική αναχώρηση γνωστών οικογενειών της Βάρνας προς Κωνσταντινούπολη και Ελλάδα, για λόγους οικονομικούς και ασφάλειας, καθώς όπως ο ίδιος σημειώνει η κατάσταση έχει φτάσει «εις το non plus ultra».

αυτοκρατορία, η οποία συνοδεύεται αντίθετα από αύξηση των γηγενών Ελλήνων υπηκόων της Βουλγαρίας. Επίσης, φαίνεται ότι οφείλεται σε μικρότερο βαθμό σε Έλληνες εποίκους από την κυρίως Ελλάδα, οι οποίοι ζητούν εγγράφως από τις ελληνικές προξενικές αρχές στη Βουλγαρία την απαλλαγή τους από την ελληνική ιθαγένεια, για να μπορέσουν να αποκτήσουν τη βουλγαρική και να εκμεταλλευτούν έτσι τις επαγγελματικές δυνατότητες που αυτή τους προσφέρει⁴⁰. Η πτώση τόσο του απόλυτου αριθμού των Ελλήνων υπηκόων όσο και του ποσοστού τους επί του συνολικού αριθμού των Ελλήνων της χώρας που παρατηρείται το 1910 μπορεί με ευκολία να ερμηνευθεί με το ανθελληνικό κίνημα του 1906 – εμπόργκο οικονομικό, καταστροφές καταστημάτων Ελλήνων στα αστικά κέντρα (Φιλιππούπολη, Πύργος κλπ.) όπου κυρίως ήταν εγκατεστημένοι οι Έλληνες υπήκοοι, καταστροφή Αγκιάλου, προβλήματα Ελλήνων στις επαρχίες Βάρνας και Μπαλτζίκ (πολλοί σιτέμποροι Έλληνες υπήκοοι αναχωρούν πιθανώς από εκεί)· το γεγονός ότι ενώ ο ελληνικός πληθυσμός της Βουλγαρίας μειώνεται το 1910 κατά 27,11%, ο αντίστοιχος των Ελλήνων υπηκόων μειώνεται κατά 45,40%, πιστεύουμε ότι με ασφάλεια μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μετά το ανθελληνικό κίνημα του 1906 ήταν περισσότερο οι Έλληνες υπήκοοι, οι οποίοι έχοντας περισσότερες δυνατότητες, προτίμησαν να εγκαταλείψουν τη χώρα· το ίδιο ισχύει και για τους γηγενείς Έλληνες υπηκόους, οι οποίοι παρουσιάζουν μείωση κατά 47,04%.

Η αύξηση μετά τους Βαλκανικούς πολέμους του ποσοστού των Ελλήνων υπηκόων, η οποία ανιχνεύεται στην απογραφή του 1920, μπορεί εν μέρει να ερμηνευθεί με την πρόσκτηση της ελληνικής υπηκοότητας από ντόπιους Έλληνες της Βουλγαρίας, γεγονός που στηρίζει και η μικρή αύξηση στον αριθμό των γηγενών Ελλήνων υπηκόων. Λόγοι: αφενός η ανασφάλεια που προέκυψε από τους νέους ανθελληνικούς διωγμούς του 1914 στη Βουλγαρία (μετά τη λήξη του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου όπου Ελλάδα και Βουλγαρία ήταν εχθρικές χώρες, κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου, και μετά την επίσημη κατάλυση της ελληνικής εκκλησίας στη Βουλγαρία)· αφετέρου η ασφάλεια που παρείχε (και προσείλκυε γι' αυτό το λόγο) η υπηκοότητα σ' ένα διευρυμένο και ισχυρότερο ελληνικό κράτος, νικητή των Βαλκανικών πολέμων και μέλους

40. Αν και σπάνιες οι περιπτώσεις αυτές, αντικατοπτρίζονται χαρακτηριστικά στο παράδειγμα Έλληνα τελειόφουτου της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο οποίος παραιτείται από την ελληνική υπηκοότητα για να υπηρετήσει στο βουλγαρικό στρατό ελλείψει άλλης επαγγελματικής αποκατάστασης (ΑΥΕ, 1900, Β/11/1, αρ. 16138, 10.11.1900, Πρεσβεία Σόφιας προς ΥΠΕΞ). Επίσης, στο παλαιότερο χρονικά παράδειγμα Έλληνα δασκάλου, ο οποίος για να μπορέσει να εξασκήσει το επάγγελμά του σε ελληνικά σχολεία της Βουλγαρίας με βάση τις διατάξεις του βουλγαρικού νόμου περί δημοσίας εκπαίδευσεως αποποιήθηκε και αυτός εγγράφως την ελληνική του υπηκοότητα και απέκτησε τη βουλγαρική (ΑΥΕ, 1889, 29/3, Εκπαιδευτικά, αρ. 9023, 28.8.1889, Γεν. Πρόξενος Φιλιππουπόλεως Α. Λογοθέτης προς ΥΠΕΞ).

της συμμαχίας των νικητών του Α΄ Παγκοσμίου, το οποίο θα μπορούσε να προστατεύσει τους υπηκόους του σε περιόδους κρίσης με τις βουλγαρικές αρχές. Κυρίως όμως, οφείλεται στην ενσωμάτωση στο έδαφος της Βουλγαρίας τμημάτων της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τα οποία κατοικούσαν από Έλληνες και Έλληνες υπηκόους. Επίσης, σε διαρροή από τη Βουλγαρία Ελλήνων γηγενών που δεν διέθεταν την ελληνική υπηκοότητα και προτίμησαν και πάλι για λόγους ασφαλείας να μεταναστεύσουν είτε στην Ελλάδα είτε στην Ανατολική Θράκη που εκείνη την εποχή τελούσε κάτω από ελληνική κυριαρχία.

Η εκπληκτική αύξηση του ποσοστού που εμφανίζεται κατά το 1926 αν δεν συνδυαστεί με την αντίστοιχη μείωση του συνολικού αριθμού των Ελλήνων της Βουλγαρίας μπορεί να οδηγήσει σε λανθασμένα συμπεράσματα, καθώς εξάλλου δεν συνοδεύεται από αύξηση και του απόλυτου αριθμού των Ελλήνων υπηκόων της Βουλγαρίας, αλλά αντίθετα από μείωση. Αν συνδυαστεί ωστόσο τόσο με την εκπληκτική μείωση του απόλυτου αριθμού των Ελλήνων όσο και τη μικρή σχετικά μείωση των Ελλήνων υπηκόων, μπορεί να ερμηνευτεί με το γεγονός ότι έχει ήδη αρχίσει από το 1924 η ανταλλαγή της ελληνικής μειονότητας στη Βουλγαρία με τη βουλγαρική στην Ελλάδα: φυσικό επακόλουθο της εφαρμογής της συνθήκης ανταλλαγής ήταν αφενός να διαρρέουν ως επί το πλείστον οι μη Έλληνες υπήκοοι κάτοικοι της χώρας και να παραμένουν στη Βουλγαρία αντίθετα οι Έλληνες υπήκοοι, οι οποίοι σύμφωνα με τους κανόνες της σύμβασης για την ανταλλαγή δεν ήταν ανταλλάξιμοι (μόλις 35,5% των Ελλήνων υπηκόων φαίνεται να εγκαταλείπει τη Βουλγαρία μέχρι το 1926, έναντι 76,6% των ελληνοφώνων)⁴¹. Ο απόλυτος αριθμός των υπηκόων πάντως μειώνεται και αυτός αισθητά το 1926, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι και οι ελληνογενείς και οι ελληνόφωνοι Έλληνες υπήκοοι (ίσως μεταξύ τους και Αρμένιοι και Εβραίοι⁴²) είτε εγκαταλείπουν

41. Όπως σημειώνει ο Stephen Ladas στο κλασικό βιβλίο του *The exchange of minorities; Bulgaria, Greece, Turkey*, New York 1932, 76-77, η μεικτή ελληνοβουλγαρική επιτροπή που συστάθηκε μετά την υπογραφή της σύμβασης του Νεϊγύ (27.11.1919) για την ανταλλαγή του ελληνικού και του βουλγαρικού πληθυσμού, απέκλεισε τους Έλληνες υπηκόους κατοίκους Βουλγαρίας από τις διατάξεις περί ανταλλαγής (εξαιρέση αποτελούσαν μόνο οι γυναίκες σύζυγοι που είχαν αποκτήσει την ελληνική υπηκοότητά τους λόγω γάμου, καθώς και τα παιδιά τους).

42. Ένα ποσοστό των Ελλήνων υπηκόων, όπως ήδη σημειώσαμε παραπάνω, δεν είναι Έλληνες εθνικά ή γλωσσικά ελληνόφωνοι: μπορεί επίσης να είναι Εβραίοι ή Αρμένιοι. Πιστεύουμε ωστόσο ότι πρόκειται για ένα μικρό ποσοστό που αφορά κυρίως τα μεγάλα αστικά κέντρα (Βάρνα, Φιλιππούπολη, Ρουσσόβουκ, Πύργος) και δεν αλλοιώνει τη γενική εικόνα. Βλ. και ΑΥΕ, 1900, Β/1/1, αρ. 142, 7.3.1900, Υποπρόξενος Ρουσσόβουκ προς ΥΠΕΞ, για την αίτηση Εβραίου κατοίκου της πόλης να εγγραφεί ως Έλληνας υπήκοος για να αποφύγει τη στρατολόγησή του στο βουλγαρικό στρατό και αρ. 7145, 15.6.1899, Υποπρόξενος Πύργου Α. Ενυάλης προς ΥΠΕΞ και αρ. 3094, 29.3.1899, ο ίδιος για παρόμοιο θέμα. Επίσης, ΑΥΕ, 1941, Χ4/4, 23Α, Ελληνοϊταλικός

και αυτοί σταδιακά τη Βουλγαρία, είτε την ελληνική τους υπηκοότητα, η οποία δεν πιστεύουν ίσως ότι τους προσφέρει πλέον κάποια πλεονεκτήματα· μετά την ολοκλήρωση της ανταλλαγής, η οποία είχε εθελούσιο χαρακτήρα, υπήρχε το σοβαρό ενδεχόμενο η Βουλγαρία να θεωρήσει ότι απαλλάχτηκε από τους ελληνικής εθνικότητας κατοίκους της και η Ελλάδα να σταματήσει να εγείρει δικαιώματα και να υποστηρίζει τους πληθυσμούς αυτούς.

Τέλος, η μικρή μείωση που παρατηρείται στο ποσοστό των Ελλήνων υπηκόων το 1934 δεν πρέπει να ειπωθεί ανεξάρτητα από τη μείωση στον απόλυτο αριθμό των Ελλήνων και στον απόλυτο αριθμό των Ελλήνων υπηκόων. Όλο και περισσότεροι Έλληνες υπήκοοι εγκαταλείπουν τη χώρα, είτε για λόγους ανασφάλειας, είτε γιατί είναι μέλη οικογενειών ανταλλαξιμων που δεν έχουν ελληνική υπηκοότητα (γιοι, αδελφοί, θείοι που σπούδασαν στην Ελλάδα ή υπηρέτησαν στον ελληνικό στρατό). Η σύγκριση όμως των ποσοστών μείωσης των Ελλήνων υπηκόων και των ελληνοφώνων κατοίκων της Βουλγαρίας (40,9% και 24,8% αντίστοιχα) υποδεικνύει είτε ότι και οι Έλληνες υπήκοοι διαρρέουν πλέον μαζικά, είτε ότι απεμπολούν την υπηκοότητά τους επιδιώκοντας την οικονομική και κοινωνική τους ενσωμάτωση στον κορμό της χώρας.

Ποιες άλλες απαντήσεις και επιπλέον πληροφορίες δίνουν ενδεχομένως τα δεδομένα που αναφέρθηκαν ήδη για τη φυσιολογία του ελληνικού πληθυσμού στη Βουλγαρία; Μήπως η μελέτη των ποσοστών συγκέντρωσης των Ελλήνων υπηκόων συμπληρώνει επίσης την εικόνα των Ελλήνων, όχι μόνο στο σύνολο της χώρας αλλά και σε επιμέρους περιοχές; Με αφορμή αυτούς τους προβληματισμούς θέσαμε στις απογραφές τα ερωτήματα: σε ποιους νομούς βρίσκονται εγκατεστημένοι οι περισσότεροι Έλληνες υπήκοοι και γιατί; είναι οι ίδιοι νομοί που αποτελούν κέντρο έλξης του ελληνικού πληθυσμού γενικά; ποιες επαρχίες των νομών είναι κέντρα έλξης υπηκόων και με ποια λογική; Για την επεξεργασία των δεδομένων επιλέξαμε ως χρονικούς σταθμούς τις αντιπροσωπευτικές απογραφές του 1900, 1910 και 1926 και ως τοπικά σημεία τους νομούς και τις επαρχίες με μεγάλη συγκέντρωση ελληνικού πληθυσμού (τα δεδομένα αποτυπώνονται στους πίνακες που ακολουθούν τις παρατηρήσεις). Η επεξεργασία τους μας οδήγησε στη διατύπωση των ακόλουθων παρατηρήσεων:

πόλεμος-Πρεσβεία Σόφιας, Προξενία Βάρνας, Πύργου και Φιλιππουπόλεως, Πρόξενος Βάρνας Ιω. Πετρίδης, 15.1.1941, Α΄ Κατάλογος των εις τον ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΝ ΠΟΛΕΜΙΚΟΝ ΕΡΑΝΟΝ συνεισνεγκόντων Ελλήνων υπηκόων της Προξενικής περιφερείας Βάρνης από 10 Νοεμβρίου 1940, ότε ήνοιξεν ο έρανος, μέχρι της 15 Ιανουαρίου 1941. Από τους 141 Έλληνες υπηκόους 29 είναι Εβραίοι και 2 Αρμένιοι (το τελευταίο αυτό έγγραφο έθεσε υπόψη μου ο συνάδελφος και φίλος Τ. Χατζηναστασίου και τον ευχαριστώ).

α) Οι περισσότεροι Έλληνες υπήκοοι βρίσκονται όντως εγκατεστημένοι στους νομούς με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση ελληνικού πληθυσμού, τους νομούς Πύργου, Βάρνας και Φιλιππουπόλεως. Οι νομοί αυτοί συγκεντρώνουν συνολικά, ανάλογα με την απογραφή, από το 72 μέχρι το 82% περίπου του συνολικού αριθμού των Ελλήνων υπηκόων. Το γεγονός είναι απόλυτα φυσικό: από τη μια πλευρά περιοχές με μεγάλο αριθμό γηγενών Ελλήνων προσελκύουν τους νέους μετανάστες από την Ελλάδα για συναισθηματικούς, οικονομικούς, αλλά και πρακτικούς λόγους –δυνατότητα χρησιμοποίησης της ελληνικής γλώσσας στις συναλλαγές· από την άλλη σε τέτοιες περιοχές οι δεσμοί με το ελλαδικό κράτος είναι ή γίνονται βαθμιαία πιο ισχυροί και επισφραγίζονται πολλές φορές με την πρόσκτηση της ελληνικής υπηκοότητας και από τους γηγενείς.

β) Ανεξάρτητα με τις ιστορικές συνθήκες και την αλλοίωση που επιφέρουν στα ποσοστά, ο νομός με τους περισσότερους Έλληνες υπηκόους είναι ο νομός της Φιλιππουπόλεως και ακολουθεί ο νομός Πύργου, με τελευταίο το νομό Βάρνας.

γ) Ο νομός Φιλιππουπόλεως είναι επίσης αυτός που χαρακτηρίζεται από το μεγαλύτερο ποσοστό Ελλήνων υπηκόων επί του συνολικού ελληνικού πληθυσμού του νομού, ενώ δεύτερος έρχεται κατά σειρά ο νομός Βάρνας και τελευταίος ο νομός Πύργου. Πιστεύουμε ότι και σε αυτή την περίπτωση οι αριθμοί αντανakλούν μία δεδομένη πραγματικότητα. Ο νομός Πύργου είναι ο νομός με τις περισσότερες αγροτικές ελληνικές κοινότητες με χαρακτήρα γηγενούς κατά το μάλλον ή ήττον πληθυσμού που φαίνεται να διατηρεί τους λιγότερους δεσμούς με το ελλαδικό κράτος. Αντίθετα, ο νομός Βάρνας και ο νομός Φιλιππουπόλεως, έχοντας πρωτεύουσες δύο μεγάλα παραδοσιακά οικονομικά κέντρα, γίνονται πόλος έλξης για πολλούς Έλληνες υπηκόους, η εγκατάσταση των οποίων ενισχύει επίσης τη σχέση των γηγενών με το ελλαδικό κράτος και τους οδηγεί πιθανώς στην πρόσκτηση της ελληνικής υπηκοότητας. Στο σημείο αυτό να μη παραβλέψουμε και το ρόλο που παίζει η ύπαρξη επίσημης εκπροσώπησης του ελλαδικού κράτους, με ισχυρή συχνά και συνεχή παρουσία στις περιοχές αυτές: τόσο το γενικό προξενείο Φιλιππουπόλεως, όσο και το προξενείο Βάρνας έχουν ακριβώς μία τέτοιου είδους παρουσία στη Βουλγαρία, αντίθετα με το προξενικό πρακτορείο/υποπροξενείο στον Πύργο, το οποίο και αργά σχετικά ιδρύεται και η λειτουργία του κάθε άλλο παρά πρόσκοπτη είναι⁴³.

43. Δεν υπάρχει δυστυχώς μία εμπεριστατωμένη μελέτη που να εξετάζει την ίδρυση και τη λειτουργία των ελληνικών προξενείων και πρεσβειών στο διεθνές χώρο. Γνωρίζουμε πάντως ότι το πρώτο ελληνικό υποπροξενείο που λειτούργησε στη Βουλγαρία ήταν αυτό της Βάρνας το 1846 (C. Svolopoulos, «Les premiers consulats grecs sur le territoire de la Bulgarie actuelle», *Πρα-*

δ) Στους τρεις αυτούς νομούς οι επαρχίες που συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο ποσοστό Ελλήνων υπηκόων είναι και πάλι οι επαρχίες των πρωτευουσών και των αστικών κέντρων. Στο νομό Φιλιππουπόλεως η ομώνυμη επαρχία και η επαρχία Στενημάχου, στο νομό Βάρνας η ομώνυμη επαρχία και η επαρχία Μπαλτζίκ (λιμάνι και κέντρο εξαγωγής σιτηρών, όπου η θέση των Ελλήνων εμπορών ήταν πρωτεύουσα⁴⁴) και στο νομό Πύργου η ομώνυμη επαρχία και η επαρχία Αγχιάλου· η τελευταία, αν και κατά βάση αγροτική περιλαμβάνει ωστόσο κωμοπόλεις με δραστήριο εμπορικά ελληνικό πληθυσμό, οι οποίες είναι ταυτόχρονα και μικρής εμβέλειας εξαγωγικά λιμάνια –Αγχιάλος, Μεσημβρία, Σωζόπολη. Στους ίδιους νομούς αντίθετα, σε μεσόγειες επαρχίες με μικρό ποσοστό ελληνικού πληθυσμού –Καρνομπάτ, Γιάμπολ, Κάρλοβο, Προβαντή– ή επαρχίες με αποκλειστικά αγροτικό ελληνικό πληθυσμό, όπως η επαρχία του Κιζίλ Αγάτς, το ποσοστό Ελλήνων υπηκόων είναι αντίστοιχα πολύ μικρό. Να σημειώσουμε τέλος ότι ενώ στους νομούς Πύργου και Βάρνας είναι οι επαρχίες της πρωτεύουσας που συγκεντρώνουν το μεγα-

κτικά Β' Βουλγαροελληνικού Συμποσίου «Πνευματικές και πολιτιστικές σχέσεις Βουλγάρων και Ελλήνων από τα μέσα του ΙΕ' έως τα μέσα του ΙΘ' αιώνα», Sofia 1984, 52. Από προσωπική έρευνα στα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών η συντάκτρια του άρθρου γνωρίζει ότι το προξενείο Βάρνας συνέχισε να λειτουργεί χωρίς διακοπή, με αρκετά όμως κενά ως προς την εκπροσώπησή του από διορισμένους Έλληνες διπλωματικούς υπαλλήλους, μέχρι την άνοξη του 1941, όταν η λειτουργία του αναστάλη λόγω του πολέμου και φαίνεται ότι δεν επαναλήφθηκε έκτοτε (το αρχείο έχει ανοίξει για τους ερευνητές μέχρι το έτος 1941). Το γενικό προξενείο Φιλιππουπόλεως ιδρύθηκε ως υποπροξενείο επίσημα τον Ιανουάριο του 1835 (για την ίδρυσή του βλ. *ό.π.*, 51), μόλις όμως το 1852 διορίστηκε από τον πρόξενο Αδριανουπόλεως επίτροπός του στην πόλη και το 1858 έφθασε εκεί ο πρώτος υποπρόξενος (βλ. Κ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Ελληνικά Προξενεία στη Θράκη*, Αθήνα 1976, τ. Α', 81). Το προξενείο Φιλιππουπόλεως ως γενικό προξενείο στη Βουλγαρία λειτουργεί ως σήμερα, έχοντας παραδοσιακά στη δικαιοδοσία του την περιοχή της Νότιας Βουλγαρίας. Στον Πύργο ιδρύθηκε προξενικό πρακτορείο το 1850 (*ό.π.*, 106), το οποίο εξελίχθηκε σε υποπροξενείο, αλλά, από προσωπική και πάλι έρευνα της συντάκτριας, δεν φαίνεται να λειτούργησε ανελλιπώς.

44. Η παρουσία Ελλήνων από τα Επτάνησα και κυρίως την Κεφαλλονιά στα λιμάνια του Μπαλτζίκ, του Πύργου και της Βάρνας μαρτυρείται και από βρετανικά έγγραφα του 19ου αιώνα. Βλ. PRO, FO 195/296, Ed. John Neale to Right Honble the Lord Coroley, 20.9.1847 και Neale to Stratford Canning, 30.10.1848, για την παρουσία 40-50 Βρετανών προστατευομένων στα παράλια του Ευξείνου, κυρίως Κεφαλλονιτών εμπορών και μεσιτών, από τους οποίους οι 20-30 εγκατεστημένοι στα λιμάνια του Μπαλτζίκ και του Πύργου. Ο αριθμός των Επτανησίων Βρετανών υπηκόων φτάνει μάλιστα τους 215 στις αρχές της δεκαετίας του 1860, οι περισσότεροι από τους οποίους στη Βάρνα (157): PRO, FO 78/1526, consul at Varna Suter to Lord John Russel, 31.3.1860 και FO 78/1679, Suter to James Murray, 22.3.1862. Πιθανώς με την ενσωμάτωση των Επτανήσων στην Ελλάδα και την πάροδο του χρόνου κάποιοι από αυτούς να απέκτησαν την ελληνική υπηκοότητα, αρκετοί πάντως διατήρησαν τη βρετανική ως πιο συμφέρουσα· βλ. ενδεικτικά PRO, FO 913/2, «A list of all the British Ionian and British protected subjects at Burgas in the year 1879», ανυπόγραφο και ασυνόδετο, όπου μόνο στον Πύργο σημειώνονται 23 Έλληνες από την Κεφαλλονιά (17), την Κέρκυρα, τη Ζάκυνθο, την Ιθάκη και την Αγχιάλο ως Βρετανοί υπήκοοι.

λύτερο ποσοστό Ελλήνων υπηκόων, στο νομό Φιλιππουπόλεως σταθερά πρώτη σε ποσοστό είναι η επαρχία Στενιμάχου· οι αριθμοί και σε αυτή την περίπτωση επιβεβαιώνουν μία πραγματικότητα, γνωστή ήδη από τη βιβλιογραφία: οι Έλληνες της Στενιμάχου, αν και στη συντριπτική πλειοψηφία τους γηγενείς, διατηρούσαν ισχυρούς δεσμούς με το ελλαδικό κράτος, πολλοί από αυτούς μετέβαιναν εκεί για σπουδές ή για να υπηρετήσουν στον ελληνικό στρατό και έλαβαν μέρος σε όλους τους πολέμους και τους αγώνες του ελληνισμού κατά την περίοδο ολοκλήρωσης του ελληνικού κράτους –1821, 1897, Μακεδονικός Αγώνας, 1912-13⁴⁵.

i. Ποσοστό Ελλήνων υπηκόων στους νομούς Πύργου, Βάρνας και Φιλιππουπόλεως επί του συνολικού αριθμού των Ελλήνων υπηκόων της Βουλγαρίας

Έτος	Νομός Πύργου	Νομός Βάρνας	Νομός Φιλιππουπόλεως	Σύνολο
1900	27,06%	18,98%	36,71%	82,75%
1910	24,71%	24,64%	30,66%	80,01%
1926	23,83%	20,30%	27,76%	71,89%

ii. Ποσοστό Ελλήνων υπηκόων στους νομούς Πύργου, Βάρνας και Φιλιππουπόλεως επί του συνολικού ελληνικού πληθυσμού των νομών

Έτος	Νομός Πύργου	Νομός Βάρνας	Νομός Φιλιππουπόλεως
1900	5,02%	14,81%	18,31%
1910	3,33%	13,74%	13,34%
1926	14,14%	41,78%	76,47%

45. Υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία για τη Στενίμαχο, από την οποία ενδεικτικά αναφέρουμε εδώ μερικούς τίτλους: Σωτήριος Αντωνιάδης, «Στενίμαχος, ιστορικό σημείωμα», ΑΘΛΓΘ 12 (1945-1946) 129-138. Απόστολος Δοξιάδης, «Οι Μοραλίδες της Στενιμάχου», Θρακικά 3 (1931), παράρτ., σ. 253. Άγγελος Γερμίδης, «Χαμένες ελληνικές εστίες της Ανατολικής Ρωμυλίας. Η Στενίμαχος και η περιοχή της. Πραγματεία Ιστορική, Γεωγραφική και Λαογραφική», Θρακικά 5 (1985-1987) 112-180. Γεώργιος Α. Λεμονίδης, «Η Στενίμαχος μέσα στον Ελληνισμό της Αν. Ρωμυλίας», ΑΘ 39 (1976) 77-118. Πετριτζιώτης-Στενιμαχιτής, «Οι Στενιμαχιταί εις τον Μακεδονικόν αγώνα», «Αγών» Μακεδονικός 2 (1930), τεύχ. 15, σ. 4. Βλάσιος Γ. Σκορδέλης, «Περί της Ελληνικής κομποπόλεως Στενιμάχου», Πανδώρα 10 (1859-1860), τεύχ. 234, σσ. 423-425.

iii. Ποσοστό Ελλήνων υπηκόων στις επαρχίες Αγχιάλου, Πύργου και Κιζιλ Αγάτς επί του αριθμού των Ελλήνων υπηκόων του νομού Πύργου συνολικά

Έτος	Επαρχία Πύργου	Επαρχία Αγχιάλου	Επαρχία Κιζιλ Αγάτς
1900	63,46%	30%	0,14%
1910	78,47%	17,46%	1,72%
1926	69,12%	22,46%	2,22%

iv. Ποσοστό Ελλήνων υπηκόων στις επαρχίες Φιλιππουπόλεως και Στενημάχου του νομού Φιλιππουπόλεως και Βάρνας και Μπαλτζίκ του νομού Βάρνας επί του συνολικού αριθμού των Ελλήνων υπηκόων των αντίστοιχων νομών

Έτος	Επαρχία Φιλιππουπόλεως	Επαρχία Στενημάχου	Επαρχία Βάρνας	Επαρχία Μπαλτζίκ
1900	41,84%	51,22%	88,19%	8,24%
1910	41,40%	52,20%	91,44%	5,80%
1926	57,42%	35,88%	94,53%	—

v. Ποσοστό Ελλήνων υπηκόων στις επαρχίες Καρνομπάτ και Γιάμπολ του νομού Πύργου, Καρλόβου του νομού Φιλιππουπόλεως και Προβαντή του νομού Βάρνας επί του συνολικού αριθμού των Ελλήνων υπηκόων των αντίστοιχων νομών

Έτος	Επαρχία Καρνομπάτ	Επαρχία Γιάμπολ	Επαρχία Καρλόβου	Επαρχία Προβαντή
1900	1,17%	1,51%	0,25%	1,25%
1910	0,60%	0,81%	0,24%	1,62%
1926	7,76%	3,03%	0,26%	5,46%

5. Έλληνες γεννημένοι στη Βουλγαρία (σύμφωνα με τις επίσημες βουλγαρικές απογραφές)

Έτος	Έλληνες με βάση τη γλώσσα	Έλληνες γεννημένοι στη Βουλγαρία	Εντοπιότητα/ Ελληνοφωνία %	Άντρες γηγενείς	Γυναίκες γηγενείς	Διαφορά υπέρ των γυναικών %
1900	70.887	59.270	83,611	29.253	30.017	2,54
1905	69.820	57.709	82,653	28.702	29.007	1,05
1910	50.889	39.263	77,154	19.170	20.093	4,59
1920	46.759	38.895	83,181	18.422	20.413	9,75
1926	12.782	8.783	68,713	3.959	4.824	17,93

Ο απόλυτος αριθμός των Ελλήνων που γεννήθηκαν και κατοικούν στη Βουλγαρία εμφανίζεται σε όλες τις βουλγαρικές απογραφές υψηλός· παρουσιάζει μία μικρή σταδιακή μείωση από το 1900 μέχρι το 1920, παράλληλη με τη σταδιακή μείωση του απόλυτου αριθμού των ελληνοφώνων, ενώ σημαντική είναι η μείωσή του το 1910 και δραματική το 1926, όταν αντίστοιχα δραματικά μειώνεται και ο γενικός αριθμός των Ελλήνων της Βουλγαρίας, οι οποίοι αναχωρούν ως ανταλλάξιμοι.

Το ποσοστό των Ελλήνων που γεννήθηκαν και κατοικούν στη Βουλγαρία έναντι του συνολικού αριθμού των Ελλήνων κατοίκων της χώρας εμφανίζεται σε όλες τις απογραφές υψηλό και αποδεικνύει την πλειοψηφική εντοπιότητα των Ελλήνων της Βουλγαρίας· κυμαίνεται από 83,5% το υψηλότερο (1900, 1920) μέχρι 68% το χαμηλότερο (1926). Υψηλά είναι τα ποσοστά εντοπιότητας σε περιόδους ηρεμίας στις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις, ενώ μειωμένα εμφανίζονται στις δύο απογραφές του 1910 και 1926, όταν όλα τα δεδομένα των απογραφών πιστοποιούν τα δύο μεγάλα κύματα μετανάστευσης Ελλήνων από τη Βουλγαρία. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει ότι στις περιόδους κρίσης είναι οι γηγενείς –πιθανώς στερημένοι και της ελληνικής υπηκοότητας– αυτοί που εγκαταλείπουν το έδαφος της Βουλγαρίας σε αναζήτηση ασφαλέστερης και καλύτερης τύχης στη «μητέρα» Ελλάδα και αλλού. Ιδιαίτερα το 1926, όταν το ποσοστό Ελλήνων γηγενών είναι εξαιρετικά μικρότερο από κάθε άλλη φορά, πιστοποιείται και με αυτόν τον τρόπο ότι την περίοδο αυτή συγκεκριμένα έχουμε διαρροή Ελλήνων γηγενών· αν τα δεδομένα της υποεθνότητας αυτής συνδυαστούν και με αυτά των Ελλήνων υπηκόων (όπου έχουμε αντίστοιχα το μεγαλύτερο ποσοστό Ελλήνων υπηκόων στη χώρα –32,5% επί των ελληνοφώνων), σίγουρα ενισχύεται η άποψη περί παραμονής στη χώ-

ρα των Ελλήνων υπηκόων, εποίκων ή εντοπίων· το γεγονός ερμηνεύεται απόλυτα από τους όρους ανταλλαγής της αντίστοιχης σύμβασης του Νεϊγύ, που όπως αναφέρθηκε εφαρμόζεται τις χρονιές αυτές και όπως αποδεικνύουν και τα δεδομένα συνετέλεσε στο κυριολεκτικό ξερρίζωμα Ελλήνων με αιώνιες ρίζες στην περιοχή.

Όσον αφορά την εντοπιότητα των επιμέρους φύλων, τα δεδομένα των βουλγαρικών απογραφών μας πληροφορούν ότι ο γυναικείος πληθυσμός παρουσιάζει έναντι του αντρικού υπεροχή σε όλες τις περιόδους, υπεροχή η οποία, ενώ πριν από το 1910 κυμαίνεται από 1,5 έως 2,5%, μετά το 1910 αυξάνεται σημαντικά και αγγίζει το 1926 σχεδόν το 18%. Αν συνυπολογιστεί το γεγονός ότι ο συνολικός ελληνικός γυναικείος πληθυσμός είναι μικρότερος από τον αντίστοιχο αντρικό ακριβώς μέχρι το 1910, τότε μπορούμε να αποδώσουμε με αρκετή ευκολία ένα τμήμα του αντρικού πληθυσμού της περιόδου αυτής σε Έλληνες οικονομικούς μετανάστες, οι οποίοι και διαρρέουν μετά το 1910 ανεβάζοντας αισθητά τη διαφορά μεταξύ αντρικού και γυναικείου γηγενούς πληθυσμού. Η σημαντική μείωση του ποσοστού αντρικού ελληνικού γηγενούς πληθυσμού στη χώρα οφείλεται κατά πάσα πιθανότητα στην αυξημένη διαρροή νέων Ελλήνων που φεύγουν από τη Βουλγαρία για να αποφύγουν τη στράτευσή τους στο βουλγαρικό στρατό. Τις απόψεις αυτές ενισχύει και μία διαφορετική ανάγνωση των ήδη υπαρχόντων δεδομένων που αποδίδεται στον παρακάτω πίνακα:

Έτος	Άντρες ελληνο- φωνοι	Άντρες γγεγενείς	Εντοπιότητα/ Ελληνο- φωνία %	Γυναίκες ελληνο- φωνες	Γυναίκες γγεγενείς	Εντοπιότητα/ Ελληνο- φωνία %
1900	36.171	29.253	80,87	34.588	30.017	86,78
1905	35.578	28.702	80,67	34.242	29.007	84,71
1910	25.655	19.170	74,72	25.234	20.093	76,62
1920	22.388	18.422	82,28	24.071	20.413	84,80
1926	6.119	3.959	64,70	6.663	4.824	72,39

Μία αναλυτικότερη και βαθύτερη εξέταση των επιμέρους αριθμητικών δεδομένων μας οδηγεί επίσης στις ακόλουθες παρατηρήσεις για τη φυσιολογία του ελληνικού πληθυσμού στη Βουλγαρία:

α) Η συντριπτική πλειοψηφία των γηγενών Ελλήνων πιστοποιείται εγκατεστημένη στους νομούς Πύργου, Βάρνας και Φιλιππουπόλεως. Πρώτοι σε

ποσοστά εντοπιότητας εμφανίζονται οι νομοί Πύργου και Φιλιππουπόλεως, όπου οι γηγενείς αγγίζουν σε περιόδους ηρεμίας το 90% σχεδόν του ελληνικού πληθυσμού· μικρότερο είναι το ποσοστό γηγενών Ελλήνων στο νομό Βάρνας, όπου όπως γνωρίζουμε ήδη υπήρχαν εγκατεστημένοι αρκετοί Έλληνες υπήκοοι, ασκώντας διάφορες επιχειρηματικές δραστηριότητες.

β) Τα δεδομένα των τριών αυτών νομών παρουσιάζουν μία διαφορετική συμπεριφορά των γηγενών στην πορεία του χρόνου. Μόνο ο νομός Πύργου εμφανίζει ανάλογη συμπεριφορά με το σύνολο της Βουλγαρίας. Στο νομό Φιλιππουπόλεως, ενώ έχουμε τη φυσιολογική μείωση του ποσοστού των γηγενών μετά τα ανθελληνικά γεγονότα του 1906 (απογραφή του 1910), το 1926 το ποσοστό των γηγενών Ελλήνων επανέρχεται στο ύψος της περιόδου ηρεμίας. Το γεγονός δεν είναι παράδοξο: μπορεί να ανταποκρίνεται κάλλιστα σε διαρροή από το συγκεκριμένο νομό –και κυρίως από την αστική κοινότητα της Φιλιππουπόλεως– Ελλήνων εποίκων περισσότερο, οι οποίοι φαίνεται ότι αποτελούσαν μέσα στην πόλη και την πλειονότητα. Μία εντελώς αντίθετη συμπεριφορά από αυτή του συνόλου της Βουλγαρίας εμφανίζει ο νομός Βάρνας, όπου το ποσοστό των γηγενών αυξάνεται σημαντικά στην απογραφή του 1910 και σημειώνει μία πολύ μικρή μείωση το 1926· η σημαντική αύξηση του ποσοστού το 1910 πρέπει να οφείλεται κυρίως στη διαρροή μη γηγενών Ελλήνων μετά τα ανθελληνικά επεισόδια του 1906, ενώ η μικρή μείωση του 1926 στην περιορισμένη αριθμητικά διαρροή Ελλήνων από το νομό γενικά, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν Έλληνες υπήκοοι και δεν ενέπιπταν στις διατάξεις της σύμβασης για την ανταλλαγή.

γ) Μεγάλα ποσοστά εντοπιότητας παρουσιάζουν και οι επαρχίες με μεγάλο ποσοστό συγκέντρωσης ελληνικού πληθυσμού, όπως της Αγχιάλου, του Κιζίλ Αγάτς, του Πύργου, της Φιλιππουπόλεως, της Στεννημάχου και της Βάρνας. Η διαφορά των ποσοστών ανάμεσα στις αστικές και τις αγροτικές περιοχές γίνεται και εδώ αισθητή. Οι αγροτικές περιοχές –Στεννημάχου, Αγχιάλου και Κιζίλ Αγάτς– εμφανίζουν ποσοστά που ξεπερνούν και σε περιόδους ηρεμίας και σε περιόδους κρίσης το 90%, αγγίζοντας στην περίπτωση της Στεννημάχου σχεδόν το 100% στην απογραφή του 1904⁴⁶. Αντίθετα στις επαρχίες με αστική κυρίως εγκατάσταση Ελλήνων –Φιλιππουπόλεως, Βάρνας, Πύργου– τα ποσοστά εντοπιότητας δεν φτάνουν ποτέ το 80%, γεγονός που και αυτό πιστοποιεί τη μεγαλύτερη εισροή και εγκατάσταση Ελλήνων εποίκων στα αστικά κέντρα της Βουλγαρίας.

46. Εξάιρεση αποτελεί η μεγάλη μείωση του ποσοστού εντοπιότητας στο Κιζίλ Αγάτς για το 1926, η οποία αντικατοπτρίζει έξοδο των γηγενών Ελλήνων και παραμονή στην περιοχή κάποιων εποίκων και υπηκόων· ο αριθμός των κατοίκων είναι όμως πλέον τόσο μικρός (304 Έλληνες σε όλη την επαρχία) και γι' αυτό τα ποσοστά όχι ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικά.

δ) Όσον αφορά επαρχίες με μικρό ποσοστό συγκέντρωσης Ελλήνων κατοίκων, αυτές εμφανίζουν όλες τις διαφορετικές τάσεις μειονοτικής συμπεριφοράς, οι οποίες μπορούν να καταγραφούν. Μία προσπάθεια κωδικοποίησης των τάσεων αυτών αποφέρει τα εξής αποτελέσματα: Στο νομό Πύργου (το νομό με τον ισχυρότερο αριθμητικά ελληνικό πληθυσμό) οι επαρχίες αυτές (βλ. ενδεικτικά Γιάμπολ-Καρνομπάτ) σε περιόδους ηρεμίας εμφανίζουν ένα μεγάλο ποσοστό εντοπιότητας, το οποίο όμως μειώνεται σημαντικά σε περιόδους κρίσης: σε επαρχία μάλιστα με πολύ μικρή ελληνική κοινότητα, όπως του Καρνομπάτ, το ποσοστό των γηγενών σε περιόδους κρίσης περιορίζεται σε ποσοστά μικρότερα του 30% έναντι του συνολικού ελληνικού πληθυσμού της επαρχίας, απόρροια του φόβου και της ανασφάλειάς τους έναντι του ισχυρού βουλγαρικού περιγύρου, από τον οποίο τείνουν να απομακρύνονται. Στο νομό Φιλιππουπόλεως και Βάρνας (νομούς με πολύ μικρότερο από το νομό Πύργου αριθμό Ελλήνων κατοίκων) οι επαρχίες με μικρό ποσοστό συγκέντρωσης Ελλήνων παρουσιάζουν αντίστοιχα χαμηλά ποσοστά γηγενών (κάτω από 50%) και σημειώνουν μεγαλύτερη πτώση μετά από περιόδους κρίσης, όπως για παράδειγμα τα ανθελληνικά επεισόδια του 1906⁴⁷.

ι. Ποσοστό Ελλήνων εντοπίων στους νομούς Πύργου, Βάρνας και Φιλιππουπόλεως επί του συνολικού αριθμού των Ελλήνων εντοπίων της Βουλγαρίας

Έτος	Νομός Πύργου	Νομός Βάρνας	Νομός Φιλιππουπόλεως	Σύνολο
1900	61,21%	10,56%	22,82%	94,59%
1910	63,71%	13,50%	20,01%	97,22%
1926	53,60%	16,64%	15,37%	85,61%

ii. Ποσοστό Ελλήνων εντοπίων στους νομούς Πύργου, Βάρνας και Φιλιππουπόλεως επί του συνολικού ελληνικού πληθυσμού των νομών

Έτος	Νομός Πύργου	Νομός Βάρνας	Νομός Φιλιππουπόλεως
1900	89,27%	64,76%	89,45%
1910	84,67%	74,21%	82,87%
1926	67,40%	72,55%	89,7%

47. Αφήνουμε ασχολίαστη τη σημαντική αύξηση που παρατηρείται στο ποσοστό γηγενών στην επαρχία Καρλόβου κατά την απογραφή του 1926, καθώς τα αριθμητικά δεδομένα είναι πολύ μικρά και γι' αυτό, πιστεύουμε, όχι αντιπροσωπευτικά (48 συνολικά Έλληνες σε όλη την επαρχία).

iii. Ποσοστό Ελλήνων εντοπίων στις επαρχίες Αγκιάλου, Πύργου και Κιζίλ Αγάτς επί του συνολικού ελληνικού πληθυσμού των επαρχιών

Έτος	Επαρχία Πύργου	Επαρχία Αγκιάλου	Επαρχία Κιζίλ Αγάτς
1900	71,54%	93,12%	96,87%
1910	65,90%	96,38%	95,12%
1926	65,42%	95,21%	53,28%

iv. Ποσοστό Ελλήνων εντοπίων στις επαρχίες Φιλιππουπόλεως και Στενημάχου του νομού Φιλιππουπόλεως και Βάρνας και Μπαλτζίκ του νομού Βάρνας επί του συνολικού ελληνικού πληθυσμού των επαρχιών

Έτος	Επαρχία Φιλιππουπόλεως	Επαρχία Στενημάχου	Επαρχία Βάρνας	Επαρχία Μπαλτζίκ
1900	71,77%	99,54%	64,74%	70,17%
1910	64,42%	96,18%	76,42%	70,80%
1926	76,70%	93,12%	74,22%	—

v. Ποσοστό Ελλήνων εντοπίων στις επαρχίες Καρνομπάτ και Γιάμπολ του νομού Πύργου, Καρλόβου του νομού Φιλιππουπόλεως και Προβαντή του νομού Βάρνας επί του συνολικού ελληνικού πληθυσμού των επαρχιών

Έτος	Επαρχία Καρνομπάτ	Επαρχία Γιάμπολ	Επαρχία Καρλόβου	Επαρχία Προβαντή
1900	78,70%	76,96%	44,40%	43,96%
1910	28,55%	50,15%	21,97%	27,73%
1926	22,33%	52,5%	54,16%	33,73%

Γενικές παρατηρήσεις

Ο ολιγάριθμος ομολογουμένως ελληνικός πληθυσμός της Βουλγαρίας, όπως αυτός προέκυψε από τις εθνικές ξυμώσεις, τους οξείς ανταγωνισμούς (με αποκορύφωμα την ίδρυση της Εξαρχίας) και τους διάφορους πολέμους του 19ου αι. (κινήσεις πληθυσμών), εγκλωβίστηκε στο τελευταίο τέταρτο του

προηγούμενου αιώνα ως μειονότητα σ' ένα νεοϊδρυμένο εθνικό κράτος με σαφώς ομογενοποιητική πολιτική. Από την ίδρυση του κράτους αυτού μέχρι και το δεύτερο μεγάλο πόλεμο του 20ού αιώνα ο πληθυσμός αυτός γνώρισε αλλεπάλληλες μεταβολές, πάντοτε μειώσεις, αποτέλεσμα αναγκαστικής κατά το μάλλον ή ήττον αφομοίωσης και παρωθητικών μεταναστεύσεων, οι οποίες με τη σειρά τους αντανakλούσαν τις εκάστοτε ελληνοβουλγαρικές σχέσεις. Σταθμοί και καταλύτες στη φθίνουσα αυτή πορεία των ελληνικών κοινοτήτων της Βουλγαρίας αποτέλεσαν: α) το ανθελληνικό κίνημα του 1906, που ξέσπασε σε μεγάλο βαθμό με αφορμή την όξυνση του ελληνοβουλγαρικού ανταγωνισμού στη Μακεδονία· β) η σύμβαση για την αμοιβαία εθελούσια ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας (Νεϊγύ, 27.11.1919), η οποία σηματοδότησε την ουσιαστική αιμορραγία του πληθυσμού αυτού. Σε μικρότερο βαθμό τον ίδιο ρόλο έπαιξαν οι δύο Βαλκανικοί πόλεμοι, ο Α' Παγκόσμιος και η επίσημη κατάλυση της ελληνικής εκκλησίας στη Βουλγαρία (1914). Τα αποτελέσματα των παρωθητικών μεταναστεύσεων αποτυπώνονται σαφέστερα στην κίνηση του απόλυτου αριθμού των Ελλήνων της Βουλγαρίας, ο οποίος μειώνεται κατά 18.931 άτομα μετά το ανθελληνικό κίνημα του 1906, κατά 4.130 άτομα μετά τους Βαλκανικούς πολέμους και κατά 33.977 άτομα μετά την εφαρμογή της σύμβασης του Νεϊγύ. Τα αποτελέσματα της εκουσίας-ακούσιας αφομοίωσης ανιχνεύονται εν μέρει στην αισθητή διαφορά μεταξύ ελληνοφώνων και ελληνογενών της Βουλγαρίας, η οποία σε περιόδους κρίσης φτάνει το 13,59% (μετά το 1906) και το 15,02% (1926) περισσότερων ελληνοφώνων από ελληνογενείς. Κάποιες από τις αιτίες και τις διαδικασίες της αφομοίωσης αποκαλύπτει και το εξής γεγονός: στις επαρχίες και τους νομούς με μεγάλη συγκέντρωση ελληνικού πληθυσμού η διαφορά είναι από μικρή έως ανύπαρκτη, ιδιαίτερα σε περιόδους ηρεμίας και μάλιστα σε περιοχές με συμπαγή ελληνικό αγροτικό πληθυσμό· αντίθετα, σε επαρχίες με μικρή έως ελάχιστη παρουσία Ελλήνων η διαφορά αυτή εκτοξεύεται κάποτε σε ποσοστά άνω του 50% σε περιόδους κρίσης.

Εκτός από τις διάσπαρτες εγκαταστάσεις Ελλήνων σε πολλές πόλεις και χωμοπόλεις της Βουλγαρίας, καθώς και την ύπαρξη μικρών ελληνικών κοινοτήτων σε ορισμένες επαρχίες της, τρεις νομοί παρέμειναν παραδοσιακά τα κατεξοχήν κέντρα έλξης του ελληνικού πληθυσμού της χώρας όλα αυτά τα χρόνια: κατά αμετάβλητη σειρά, ο νομός Πύργου/Μπουργκάς με ποσοστό συγκέντρωσης Ελλήνων μέχρι και 60%, ο νομός Φιλιππουπόλεως/Πλόβνιφ με ποσοστό μέχρι και 24% και τέλος ο νομός Βάρνας με ποσοστό μέχρι 15,5% περίπου. Και στους τρεις αυτούς νομούς ο ελληνικός πληθυσμός παρουσιάζει συγκέντρωση σε συγκεκριμένες επαρχίες: στο νομό Πύργου στις επαρχίες Αγκιάλου, Πύργου και Κιζίλ Αγάτς (Καβακλή)· στο νομό Φιλιππουπόλεως

στις επαρχίες Στενιμάχου και Φιλιππουπόλεως· στο νομό Βάρνας στις επαρχίες Βάρνας και Μπαλτζίκ. Η συγκέντρωση αυτή από μόνη της υποβάλλει ενδείξεις για την εντοπιότητα των Ελλήνων της Βουλγαρίας, ενδείξεις που μετατρέπονται σε αποδείξεις τα απτά δεδομένα των βουλγαρικών απογραφών: το ποσοστό εντοπιότητας των Ελλήνων στη χώρα κυμαίνεται από 83,5% το υψηλότερο σε περιόδους ηρεμίας μέχρι 68% το χαμηλότερο σε περιόδους κρίσης. Γηγενής στη συντριπτική του πλειοψηφία (90%) είναι ο πληθυσμός των νομών Πύργου και Φιλιππουπόλεως, στις αγροτικές επαρχίες των οποίων ξεπερνά κατά πολύ και αυτό το ποσοστό, αντίθετα με τις επαρχίες με αστική εγκατάσταση Ελλήνων, των οποίων τα ποσοστά παραπέμπουν σε εγκατάσταση Ελλήνων εποίκων. Σε περιόδους κρίσης ο γηγενής αυτός ελληνικός πληθυσμός αντιδρά συχνά με τάσεις φυγής από τη χώρα ισχυρότερες από των Ελλήνων εποίκων και υπηκόων⁴⁸. Οι τελευταίοι αυτοί, έποικοι οικονομικοί μετανάστες αλλά και, κυρίως, γηγενείς που απέκτησαν την υπηκοότητα μετά από σπουδές στην Ελλάδα, θητεία στον ελληνικό στρατό ή με άλλα διοικητικά μέσα, αποτελούν σε περιόδους ηρεμίας το 11% του ελληνικού πληθυσμού της χώρας. Βρίσκονται εγκατεστημένοι κυρίως σε περιοχές-κέντρα έλξης των Ελλήνων της Βουλγαρίας, ιδιαίτερα τις αστικές, με έμφαση τη Φιλιππούπολη και τη Βάρνα, τα δύο μεγάλα παραδοσιακά κέντρα ελληνικής και άλλης οικονομικής δραστηριότητας. Σε περιόδους κρίσης οι Έλληνες υπήκοοι φτάνουν μέχρι και το 32% του συνολικού ελληνικού πληθυσμού, ποσοστό που αντανάκλα μία διαφορετική συμπεριφορά από αυτή των Ελλήνων Βουλγάρων υπηκόων. Και αυτοί ωστόσο εγκαταλείπουν σταδιακά τη Βουλγαρία, καθώς ο απόλυτος αριθμός τους μειώνεται παράλληλα με τον απόλυτο αριθμό των Ελλήνων της Βουλγαρίας συνολικά. Έτσι, σύμφωνα πάντοτε με τις βουλγαρικές απογραφές, τις μοναδικές διαθέσιμες πηγές για την περίοδο αυτή, τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η ελληνική κοινότητα στη Βουλγαρία αριθμεί μόνο 9.600 αστικά εγκατεστημένους ελληνόφωνους (5.683 στο νομό Πύργου, 637 στο νομό Φιλιππουπόλεως, 751 στο νομό Βάρνας και οι υπόλοιποι διάσπαρτοι) και 2.450 περίπου Έλληνες υπηκόους, έχει χάσει δηλαδή τα 7/8 της αριθμητικής της δύναμης από την περίοδο της μεγαλύτερης ακμής της στην αρχή του αιώνα.

48. Δυστυχώς, δεν είναι εύκολο σε αυτές τις περιπτώσεις να διαπιστωθούν με ακρίβεια και τάσεις εσωτερικής μετακίνησης από τα χωριά προς το κέντρο της επαρχίας ή του νομού, από νομό σε νομό ή από τόπους με διάσπαρτο ελληνικό πληθυσμό –κάποια μικρά χωριά– σε περιοχές με πιο συμπαγή ελληνικό πληθυσμό.

Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α
ΠΙΝΑΚΑΣ Ι
Νομός Πύργου - Μπουργκάς — Επαρχίες

1885	1888	1893	1900, 1905, 1910	1920	1926	1934
Αετός	Αετός	Αετός	Αετός	Αετός	Αετός	Αετός
Αγχιάλος	Αγχιάλος	Αγχιάλος	Αγχιάλος	Αγχιάλος	Αγχιάλος	Πομόριε ¹
Μπουργκάς	Μπουργκάς	Μπουργκάς	Μπουργκάς	Μπουργκάς	Μπουργκάς	Μπουργκάς
Καρνομπιάτ	Καρνομπιάτ	Καρνομπιάτ	Καρνομπιάτ	Καρνομπιάτ	Καρνομπιάτ	Καρνομπιάτ
Ανήκει στο νομό Σλίβεν, 1885-1893		Κίζιλ Αγάτς	Κίζιλ Αγάτς	Κίζιλ Αγάτς ²	Έλχοβο	Έλχοβο
Ανήκει στο νομό Σλίβεν, 1885-1893		Κότελ	Κότελ	Κότελ	Κότελ	Κότελ
Κάτω από την οθωμανική εξουσία μέχρι τη συνθήκη του Βουκουρεστίου, 1913				Μάλκο Τίρνοβο ⁴	Μάλκο Τίρνοβο	Μάλκο Τίρνοβο
Σλίβεν: ανεξάρτητος νομός, που περιλαμβάνει τις επαρχίες Κότελ, Γιάμπολ, Κίζιλ Αγάτς και Καβαλάρι, 1885-1893				Σλίβεν	Σλίβεν	Σλίβεν
Κάτω από την οθωμανική εξουσία μέχρι τη συνθήκη του Βουκουρεστίου, 1913				Βασιλικός ⁶	Βασιλικός	
Ανήκει στο νομό Σλίβεν, 1885-1893				Γιάμπολ	Γιάμπολ	Γιάμπολ

1. Η Αγχιάλος μετονομάστηκε σε Πομόριε με απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου (14.8.1934). Βλ. Ρ. Koledarov-N. Micev, *Promenite v imenata i statuta na selštata v Bŭlgarija 1878-1972*, Sofija 1973 (στο εξής *Promenite*), 200 και *Geografski Rečnik na Bŭlgarija*, Sofija 1980 (στο εξής *Geografski*), 381.

2. Μετονομάστηκε σε Έλχοβο με διάταγμα της 26.3.1925. Βλ. *Promenite*, 105 και *Geografski*, 200.

3. Κοιλόπολη του νομού Πύργου· μετονομάστηκε σε Σρεντέτς με απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου (14.8.1934) και Γκρούντοβο το 1950. Βλ. *Promenite*, σ. 79 και *Geografski*, 156. Το 1959 αποτελεί *obština* βλ. *Bulgaria, Gazetteer No. 44*, United States Board on Geographic Names, Washington D.C. 1959, 99.

4. 3 γλμ. από τα βουλγαροτοπωνικά σύνορα. Στη Βουλγαρία από το 1912: βλ. *Bulgaria, Gazetteer No. 44*, 164· *Promenite*, 162 και *Geografski*, 302.

5. Μετονομάστηκε σε Τοπόλοφγκρανν με απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου (1.9.1934). Βλ. *Promenite*, 247 και *Geografski*, 496.

6. Μετονομάστηκε σε Τσαφέβο με απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου στις 14.8.1934 και σε Michurin το 1950 βλ. *Promenite*, 171 και *Geografski*, 320-1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Νομός Φιλιππουπόλεως - Πλόβντιφ — Επαρχίες

1885	1888	1893	1900, 1905, 1910	1920	1926	1934
	Κάρολο	Κάρολο	Κάρολο	Κάρολο	Κάρολο	Κάρολο
Στενήμαχος	Κόνους	Κόνους ¹	Στενήμαχος	Στενήμαχος	Στενήμαχος ²	Ασένοβγκραντ
Όφτσε Χέλμ	Όφτσε Χέλμ	Όφτσε Χέλμ ³				
Πλόβντιφ	Πλόβντιφ	Πλόβντιφ	Πλόβντιφ	Πλόβντιφ	Πλόβντιφ	Πλόβντιφ
Σίφνενα Γκόρα	Σίφνενα Γκόρα	Σίφνενα Γκόρα ⁴				
Ρούπτος	(Ρούπτος)	Ρούπτος ⁵				
Επαρχία του νομού Τατάρ Παζαρτζίκ			Παναγιούριστε	Παναγιούριστε	Παναγιούριστε	Παναγιούριστε
Οι επαρχίες Παναγιούριστε, Περιστερά και Τατάρ Παζαρτζίκ ανήκουν στο νομό Τατάρ Παζαρτζίκ, που καταλύθηκε το 1900			Περιστερά	Περιστερά	Περιστερά	Περιστερά
Επαρχία του νομού Τατάρ Παζαρτζίκ			Τατάρ Παζαρτζίκ	Τατάρ Παζαρτζίκ	Τατάρ Παζαρτζίκ	Τατάρ Παζαρτζίκ
Σιζούμα						
						Ντέβιν
						Νευροκόπι
						Ραζλόγκ
						Ζλάτογκραντ
						Σμολιάν

1. Πήρε το όνομά της από το χωριό Κόνους (1.314 κάτ. το 1970), που βρίσκεται στην επαρχία Ασένοβγκραντ. Βλ. *Geografiski*, 258.

2. Στενήμαχος μέχρι τις 14.8.1934, όταν μετονομάστηκε σε Ασένοβγκραντ με απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου. Βλ. *Promenite*, 24 και *Geografiski*, 21.

3. Βουνά/Περιοχή στα βόρεια του σημερινού Παζαρτζίκ. Βλ. *Geografiski*, 343· *Bulgaria, Gazetteer No. 44*, 191.

4. Ένα από τα τρία τμήματα της οροσειράς της Σφέννα Γκόρα, μεταξύ των ποταμών Στραμώνα και Τούντζα. Βλ. *Geografiski*, 462.

5. Σήμερα ιστορικο-γεωγραφική περιοχή/κωλόδα στο κεντρικό τμήμα της Δ. Ροδόπης. Βλ. *Geografiski*, σ. 418· *Bulgaria, Gazetteer No. 44*, 218.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Νομός Βάρνας — Επαρχίες

1881	1888	1893	1900, 1905, 1910	1920	1926	1934
	Μπαλτζίκ	Μπαλτζίκ	Μπαλτζίκ ¹			Ο νομός Βάρνας δεν υφίσταται πλέον· η Βάρνα, ως δύο επαρχίες, συμπεριλαμβάνεται στο νομό Σούμεν, όπως και το Προβαντή.
	Βάρνα	Βάρνα	Βάρνα	Βάρνα	Βάρνα	
	Ντόμπριτς	Ντόμπριτς	Ντόμπριτς ²			
	Νόβο Σέλο	Νόβο Σέλο ³				
	Προβαντή	Προβαντή	Προβαντή	Προβαντή	Προβαντή	
Ανεξάρτητος νομός	Επαρχία στο νομό Σιλίστριας		Κουρ Μπουνάκ ⁴			

1. Μεταξύ του 1913 και του 1940 προσαρτήθηκε στη Ρουμανία. Βλ. *Geografski*, 27. Αποτελεί *obština* το 1957. Βλ. *Bulgaria, Gazetteer* No. 44, 12.

2. Μέχρι το 1882 ονομάζεται Χατζήντλου Παζαρτζίκ· μετονομάστηκε σε Ντόμπριτς από το 1882 μέχρι το 1913 μέχρι το 1940 προσαρτήθηκε στη Ρουμανία. Βλ. *Geografski*, σ. 493. Αποτελεί *okrag* (πρώτον βαθμού διοικητική μονάδα) και *obština* το 1957. Βλ. *Bulgaria, Gazetteer* No. 44, 257.

3. Πιθανώς πήρε το όνομά της από το χωριό Νόβο Σέλο, που βρίσκεται 22 χλμ. ανατολικά του Ρούσε. Βλ. *Geografski*, 339. Αποτελεί *obština* το 1957. Βλ. *Bulgaria, Gazetteer* No. 44, 183.

4. Το 1888 αποτελεί επαρχία του νομού Σιλίστριας. Από το 1913 μέχρι το 1940 προσαρτήθηκε στη Ρουμανία. Μετονομάστηκε σε Τέβρελ με απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου (27.6.1942)· το 1973 ανήκε στο νομό Τολματούγιβ. Βλ. *Promenie*, 244.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Πληθυσμιακά στοιχεία για τους Έλληνες της επαρχίας Καβακλή, 1877-1878 και 1883¹

Πόλη ή χωριό	Πίνακας Α (πριν τον πόλεμο του 1877-1878) 7.3.1877	Πίνακας Β (μετά τον πόλεμο του 1877-1878)	Πίνακας Γ (μετά τον πόλεμο του 1877-1878)	Πίνακας Δ (μετά τον πόλεμο του 1877-1878)	Πίνακας Ε 31.1.1883
Καβακλή	6.000-7.000	1.000 οικογένειες	1.200 οικογένειες	6.500	
Καρές	1.800-2.000	130 οικογένειες	300 οικογένειες	2.500	75 οικογένειες
Σινατλή	1.200-1.400	200 οικογένειες	200 οικογένειες	1.500	
Μεγάλο Μοναστήρι	1.200-1.400	180 οικογένειες	180 οικογένειες	1.500	
Μικρό Μοναστήρι	1.200-1.400	180 οικογένειες	180 οικογένειες	1.500	
Δογάνογλου	550-650		130 οικογένειες	500	106 οικογένειες
Τσεκούρκιοϊ	180-200	20 οικογένειες	20 οικογένειες	150	30 οικογένειες
Μεγάλο Βογιαλίκι	250 οικογένειες			2.000	245 οικογένειες
Μικρό Βογιαλίκι	80 οικογένειες			500	110 οικογένειες
Ακ Μπουνάκ	80 οικογένειες	180 οικογένειες	120 ελληνικές και 50 βουλγαρικές πατριαρχικές οικογένειες	400	80 οικογένειες
Μουραδανλή					25 οικογένειες

1. Από το Ν. Βαρεϊδή, «Εκκλησιαστικές επαρχίες της Θράκης και ο φάκελος 434 της Βιβλιοθήκης της Βουλής περί Θράκης», Αρχείον του Θρακικού Γλωσσικού και Λαογραφικού Θρησκευτικού 20 (1955), 95-96, 101-102, 105 και 109-110*.

Για το 1883 από το ΑΥΕ, 1883, Εκπαιδευτικά, αρ. παρ. 2150, 7 Φεβρουαρίου 1883, Πρόεδρος Αδριανουπόλεως προς ΥΠΕΞ, συνημ. έγγρ. μητροπολιτή Αδριανουπόλεως Νεοφύτου προς τον πρόξενο, αρ. παρ. 107, 31.1.1883.

*Παρ' όλο που τα δεδομένα του πίνακα δεν φαίνονται εκ πρώτης όψεως ακριβή, εξαιτίας και της ισχυρής τάσης για στρεγγυλοποίηση των αριθμών και της τάσης να επαναλαμβάνεται ο ίδιος αριθμός για αρκετούς οικισμούς, δεν απέχουν όμως από την πραγματικότητα –τουλάχιστον για ορισμένους οικισμούς– και αυτό αποδεικνύεται με την αντισταθολή τους με τα στοιχεία του επόμενου πίνακα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Αριθμητικά δεδομένα για ορισμένες ελληνικές κοινότητες, 1879-1884¹.

Πόλη ή χωριό	Έλληνες	Πόλη ή χωριό	Έλληνες
Στενήμαχος	8.583	Πύργος	1.993
Βάρνα	5.367	Σωξόπολη	2.958
Καβακλή	7.064	Αρχιάλος	4.370
Καριές	2.120	Μεσήμβρια	1.624
Σιναιπλή	1.638	Άγιος Βλάσιος	49 οικογένειες
Μεγάλο Μοναστήρι	1.507	Αίμων	114 οικογένειες
Μικρό Μοναστήρι	1.258	Ευσταθοχώρι (Σταχτοχώρι)	158 οικογένειες
Σύνολο επαρχίας Καβακλή (εκτός Αχ Μπουνάφ, Μικρό και Μεγάλο Βογιαλίτσι)	14.150	Επαρχία Αρχιάλου (Αρχιάλος, Μεσήμβρια, Αίμων, Άγιος Βλάσιος, Ραβδάς, Αλυκαριά, Άσπρος)	8.499

1. Από τον K. Jireček, *Rätunvanija po Bălgarija*, Sofija 1974, *passim*.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
«Έκθεσις μετά στατιστικής των Ελληνικών σχολείων των περιφερειών Φιλιππουπόλεως, Κόνους, Τατάρ-Παζαρτζίκιου και Χάσκιου!»¹

Περιφέρεια	Πόλη ή χωριό	Έλληνες
Φιλιππουπόλεως	Φιλιππουπόλη	4.951
	Δεφμένδερε	95
Στενιμάχου	Στενιμάχος	9.425
	Βοδενά	1.183
	Κούλαινα	953
	Κ. Αρβανιτοχώρι	355
Τατάρ Παζαρτζίκι	Τατάρ Παζαρτζίκι	332
	Περιστερά	458
Χάσκιου	Χάσκιου	480
Σύνολο		18.232

1. Υπό του Επιθεωρητού των Σχολείων Δ. Κ. Μιατζή, ερ. Φιλιππουπόλεως, 24 και 31 Ιανουαρίου 1881.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
Βουλγαρική στατιστική του νομού Πύργου¹

Επαρχία	Έλληνες	Βούλγαροι	Σύνολο επαρχίας
Πύργου	4.900	7.100	18.450
Αετού	600	3.940	21.710
Καρνομπάτ	—	3.945	15.040
Αγγιάλου	11.590	1.460	19.040
Σύνολο	17.090	16.445	74.240

1. Εφ. Φιλισπούπολις, 12 Απριλίου 1880.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8
Επίσημα βουλγαρικά στοιχεία για τους Έλληνες, 1880-1900¹

Έτος	Βουλγαρία	Ανατολική Ρωμυλία	Ηγεμονία
1880	11.030		
1884		52.883	
1887	10.669	48.730	59.399
1892	10.465	50.095	60.560
1900	11.603	56.134	67.737

1. Από το Th. Ivancov, *Resultats définitifs du dernier recensement de la population de la Principauté de Bulgarie*, Paris 1903, 6.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9
Ελληνική στατιστική για τον ελληνικό πληθυσμό της Βουλγαρίας, 1903¹

Περιφέρεια (νομός ή επαρχία)	Πόλη ή χωριό	Έλληνες (ξένοι υπήκοοι)	Έλληνες υπήκοοι	Σύνολο
Α. Σόφιας	Σόφια	256	431	687
Β. Φιλιππουπόλεως	Φιλιππούπολη			5.000
Στενιμάχου	Στενίμαχος			9.000
	Βοδενά			2.000
	Κούκλαινα			1.400
Τατάτ Παζαρτζίκ	Τατάτ Παζαρτζίκ			300
Περιστερής	Περιστερά			600
Χαρμανλίου	Ουρούμιοι			500
	Κόζλουτζα			600
Καβακλή	Καβακλή			9.000
	Καρούς			3.500
	Σιναπλή			2.000
	Μεγάλο Μοναστήρι			2.000
	Μικρό Μοναστήρι			1.800
	Δογάνογλου			830
	Τσικούρκιοι			250
	Μουρανδάλι			600
	Ακ. Μπουνάτ			700
	Μεγάλο Βογιαλίκι			2.000
	Μικρό Βογιαλίκι			600
Σύνολο νομού			3.200	43.680

1. Αναφορά Προξένου Φιλιππουπόλεως Ν. Φουντούλη προς Διπλωματικό Πρακτορείο Σόφιας, αρ. πρ. 1682, 18 Δεκεμβρίου 1903 (Αρχείο ΙΜΧΑ, Αντίγραφα Αλληλογραφίας Υ.π. Εξωτερικών, Γενικό Προξενείο Φιλιππουπόλεως, έγγρ. 1θ).

Περιφέρεια (νομός ή επαρχία)	Πόλη ή χωριό	Έλληνες (ξένοι υπήκοοι)	Έλληνες υπήκοοι	Σύνολο
Γ. Πύργου	Πύργος	4.500	1.080	5.580
	Σωζόπολη	2.938	392	3.330
Αργιάλου	Αργιάλος	4.537	633	6.170
	Μεσήμβρια	1.677	73	1.750
	Νταουτλή	599	1	600
	Αίμων (ος)	749	1	750
	Κόξιακας	120	-	120
	Ραβδός	300	-	300
	Μπάνα	600	-	600
	Άγιος Βλάσιος	200	-	200
	Αλυκαριά	120	-	120
	Άστρος	1.200	-	1.200
Αετού	Αετός	63	34	97
	Ακρανά	350	-	350
	Ευσταθοχώρι	737	13	750
Καρνομπάτ	Καρνομπάτ	87	25	112
	Στράλτζα	14	3	17
	Τας Τεπέ	260	-	260
Γιάμπολ	Γιάμπολ	131	15	146
Σλίβεν	Σλίβεν	60	15	75
Σύνολο νομού		19.242	2.285	21.527

Περιφέρεια (νομός ή επαρχία)	Πόλη ή χωριό	Έλληνες (ξένοι υπήκοοι)	Έλληνες υπήκοοι	Σύνολο
Δ. Βάρνας	Βάρνα	7.500	1.190	8.690
	Καβάρα	1.250	6	1.256
	Γκισούρ Σουγιουτζίου	850		
	Γιαλή Ουτορομιάν Καλαϊτζήντερε Κεραμέτ Γιαγιατζήλας	550		
	Γιουζγκουμπενλίκ	150		
	Μπαλτζίκ	400	43	443
	Ντόμπρεϊς	100	45	145
	Σιούμλα		37	
	Προβαντή		15	
	Κασιτιζάν		5	
	Ντέβνα		6	
	Γενή Παζάκ		1	
	Νοβο Σέλο		1	
Σύνολο		10.800	1.349 <u>200</u> 1.549	Ο πρόξενος Βάρνας προσθέτει ακόμη 200, που υπολογίζει ότι δεν έχουν εγγραφεί στο Μητρώο του Προξενείου Βάρνας

Περιφέρεια (νομός ή επαρχία)	Πόλη ή χωριό	Έλληνες (ξένοι υπήκοοι)	Έλληνες υπήκοοι	Σύνολο
Βάρνα: «Ελληνοφώνοι και Τουρκόφωνοι Έλληνες διατελούντες υπό την δικαιοδοσίαν της Βουλγαρικής Εξαρχίας βία υπαχθέντες»	Κεστρίτσι	425		
	Νεοχώρι (μάλλον το Γενήκιοϊ, σ.τ.επιμ.)	275		
	Τζεβιζλή	550		
	Τσαουσκιού	600		
	Καραχιουσέιν	900		
	Καρά Κουτ	75		
	Καράλλες	75		
	Γενή Μαχαλέ	200		
Σύνολο		2.900		Νομού 15.249
Ε. Ρουχτσούκ	Ρουχτσούκ	155	625	780
Α ν α κ ε ρ α λ α ί ω σ η				
Σόφια		256	431	687
Φιλιππούπολη		40.480	3.200	43.680
Πύργος		19.242	2.285	21.527
Βάρνα		10.800 2.900	1.549	15.249
Ρουχτσούκ		155	625	780
Σύνολο Βουλγαρίας		73.833	8.090	81.923

ΠΙΝΑΚΑΣ 10
Πληθυσμιακά στοιχεία για τους Έλληνες της Ανατολικής Ρωμυλίας πριν από το κίνημα του 1906¹

Περιφέρεια (νομός ή επαρχία)	Πόλη ή χωριό	Έλληνες
Φιλιππούπολη	Φιλιππούπολη	7.500-8.000
	Στενήμαχος	11.500
	Βοδενά	2.175
	Κούκλαινα	1.500
	Δεσμένδερε	250
	Περιστερά	550
	Τατάρ Πάζαρτζίκ	400
	Καβακλή	10.250
Καβακλή	Καρυές	4.588
	Μεγάλο Μοναστήρι	1.860
	Μικρό Μοναστήρι	1.200
	Δράμα	250
	Τσεκούρκοϊ	285
	Ακ Μπουνάζ	980
	Σινσπλή	320
	Δογάνογλου	1.000
Πύργος	Μεγάλο Βογιαλίκι	1.700
	Μικρό Βογιαλίκι	950
	Πύργος	7.000

1. Ανωγύριου, «Η προ των καταστροφών δύναμις του Ελληνισμού εν Ανατολική Ρωμυλία», *Ελληνισμός* 11 (1908), 373-384. Τα στοιχεία του καταλόγου αυτού δεν χαρακτηρίζονται από απόλυτη ακρίβεια, παρ' όλο που φαίνεται ότι ο συντάκτης του καταλόγου ήταν καλά πληροφορημένος για την κατάσταση στην περιοχή. Είναι σχετικά ύποπτη η τάση για στρογγυλοποίηση των αριθμών, καθώς και η μεγάλη απόκλιση τους —σε ορισμένες περιπτώσεις— και από τα επίσημα βουλγαρικά στοιχεία και από την προσηγυρισμένη ελληνική προέξηση αναφορά, ιδιαίτερα όσον αφορά τη Φιλιππούπολη, τον Πύργο και άλλες κοινότητες, όπου η έντονη ελληνική παρουσία απαιτεί κατά τους συντάκτες εθνοπολογητικών κειμένων και αντίστοιχη αριθμητική δύναμη.

Περιφέρεια (νομός ή επαρχία)	Πόλη ή χωριό	Έλληνες
Πύργος	Τας Τεπέ	500
	Ευσταθοχώρι	1.070
	Αγκιάλος	5.850
	Νταουτλή και Αλικαριά	500
	Σαζόπολη	3.650
	Μεσήμβρια	2.250
	Αίμος (ων)	910
	Ραβδός	400
	Άστρος	2.050
	Μπάνια	950
	Άγιος Βλάσιος	80 ελλ.ν. οικογένειες
	Τσίμος	250
	Κόζιακας	225
	Κουρί (μάλλον το Κουρούκιοϊ, σ.τ.επιμ.)	230
Εγκατεστημένοι σε οικισμούς στο εσωτερικό της Βουλγαρίας		12.000-15.000
Σύνολο Βουλγαρίας		94-97.000

ΠΙΝΑΚΑΣ 11
Έλληνες πρόσφυγες από τη Βουλγαρία στην Ελλάδα (και αλλού), 1900-1934

Πηγή ¹	Πριν το 1919	Μετά το 1919	Σύνολο/Έτος
Ladas/Μεικτή Επιτροπή	16.000	30.000 (μετά το 1918)	46.000
Pentzopoulos/Ladas	16.000	30.000	46.000
Wurf bain	15.000 (μετά το ανθελ- ληνικό κίνημα του 1906)		46.000 (εμεταλλεύθηκαν τη σύμβαση του Νεϊγύ)
Pentzopoulos/Aegides	20.000	32.891	52.891
Pentzopoulos/Petsalis			81.892
Έκθεση της Ελλάδας στην ΚΤΕ			48.742 (υπέβαλαν αιτήσεις για μετανάστευση στην Ελλάδα)
Ελληνική απογραφή του 1928			52.840 (Έλληνες γεννημένοι στη Βουλγαρία)
Pentzopoulos/Στατιστική Επιτηδής της Ελλάδος, 1930	20.977 (πριν το 1922)	28.050 (μετά το 1922)	49.027/1930
Pallis	5.000 (μετά το 1913)		
Έκθεσις προσφύγων	13.132 (μετά το 1913)		
Εκτίμηση δική μου	28.132 π. (π. 15.000 μετά το 1906+ 13.132 μετά το 1913 ²)	37.158 (33.977 μεταξύ 1920 και 1926 + 3.181 μεταξύ 1926 και 1934)	65.290

1. Stephen D. Ladas, *The exchange of minorities; Bulgaria, Greece and Turkey*, New York 1932. Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*, Paris 1962. André Wurfbain, *L' échange gréco-bulgare des minorités ethniques*, Lausanne 1930. Εφ. Πολιτεία, 7 Σεπτεμβρίου 1926 (Έκθεση της ελληνικής κυβέρνησης στην Κοινωνία των Εθνών). Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. IV. Τόπος γεννήσεως, Αθήνα 1935. Α. Α. Πάλλης, *Περί ανταλλαγής πληθυσμών και ετοιμοποιών εν τη Βαλκανική κατά τα έτη 1912-1920*, Κωνσταντινούπολις 1920. Υ-πουργείον Οικονομικών, Διεύθυνσις κτημάτων κράτους, Έκθεσις περί των εν Μακεδονία προσφύγων, Αθήνα 1916.

2. Αιγότερους από τον Wurfbain, 10.000 Έλληνες πρόσφυγες από τη Βουλγαρία το 1906 δίνει ο R. Crampton, *Bulgaria, 1878-1918. A History*, New York 1983, 296-298. 13.132 Έλληνες πρόσφυγες από τη Βουλγαρία το 1913 δίνει το Υπουργείο Οικονομικών (ό.π., 15-16).